

De Zuidnederlandse brouwindustrie tijdens het Ancien Régime. Status quaestionis van het onderzoek *

door

ERIK AERTS
wetenschappelijk medewerker
Centrum voor Economische Studiën
(K.U.L.)

Bier nam in het dagelijks leven van het Ancien Régime een belangrijke plaats in. Deze belangrijkheid vloeide niet enkel voort uit het feit dat bier een populair consumptiegoed was, dat vooral sinds de 15de en 16de eeuw door steeds bredere volkslagen gretig werd afgenomen, maar werd extra versterkt door de belangstelling van de overheid die in de bieraccijnzen een dankbaar middel zag en vond om een lege schatkist of droge stadskas te spijzen.

Eigenaardig genoeg zijn de historici zich pas vrij laat bewust geworden van de boeiende problematiek die hier aan de orde is. Men zou zelfs kunnen stellen dat de wetenschappelijke belangstelling voor de *economische* aspecten van de bierindustrie tot voor enkele decennia nagenoeg omgekeerd evenredig was met het uitzonderlijk belang van deze sector in de preïndustriële maatschappij.

Gelukkig is deze bedroevende bibliografische stand van zaken de laatste jaren toch wel wat veranderd, o.a. mee door het stimulerend onderzoek van overwegend sociaal-economisch gerichte historici als R. Van Uytven en H. Soly.

Het is onze bedoeling in dit artikel een beredeneerd „repertorium” te verstrekken van wat door de historici reeds is gepresteerd op het vlak van de geschiedenis van de bierindustrie. De klemtoon valt hierbij onvermijdelijk op het verstrekken van informatie, maar ook en vooral op het aanwijzen van lacunes en tekortkomingen in het reeds verricht onderzoek; naast een bondige evaluatie van de besproken titels, wordt aan het slot van deze bijdrage tevens

* Uitgeschreven en licht gewijzigde tekst van een voordracht, samen met Chantal Aerts-Hoyberghs gehouden voor de vergadering van 20 oktober 1979 (sectie algemene geschiedenis). De auteur houdt eraan volgende personen voor hun medewerking te danken: Drs. J. Goris, Drs. M. Van der Eycken, Dr. L. Van Buyten, en heel in het bijzonder Prof. R. Van Uytven en Drs. J. Delbeke die door hun talrijke opmerkingen en suggesties de tekst substantieel verbeterden.

gepoogd enkele ontwikkelingslijnen te schetsen naar dewelke toekomstig onderzoek zich ons inziens zou moeten oriënteren¹. Exhaustiviteit werd daarbij niet nagestreefd: vooral op het lokale vlak rolt er zoveel van de pers dat het haast onmogelijk is geworden in deze exponentieel toenemende reeks het kaf van het koren te scheiden. Tevens berusten er in tal van departementsbibliotheken van onze universiteiten ongetwijfeld enkele onuitgegeven studies die het consulteren waard zijn doch die omwille van praktische redenen niet (exc. K.U.L.- en U.L.B.-verhandelingen) in dit overzicht konden besproken worden. Wat het geografisch kader aangaat, beperkten wij ons tot dié provincies die in het Ancien Régime de Zuidelijke Nederlanden uitmaakten. Dat daarbij het accent meer viel op het hertogdom Brabant is – zoals blijken zal – enkel te verklaren vanuit de aard van de zaak zelf. Chronologisch bestrijkt ons overzicht de periode vanaf de late middeleeuwen tot de Franse Revolutie, alhoewel soms uitweidingen niet te vermijden bleken.

Een zekere encyclopedisch aandoende schrijf- en redeneertrant kon niet altijd uit de weg gegaan worden. Mede hierdoor is de bibliografische enquête bij vele historici in diskrediet geraakt. Ten onrechte menen wij: aan de basis van de historische synthese staat de bibliografie².

* * *

Eén van de meest in het oog springende lacunes in onze nationale bierhistoriografie, is uiteraard het ontbreken van een globaal syntheseswerk dat voor de belangrijkste steden en dorpen binnen de diverse regio's een diachronisch en synchronisch overzicht brengt waarin zowel de institutionele als de sociaal-economische problematiek van de biernijverheid naar voor komt. Dit is een vaststelling die, tegen bepaalde verwachtingen in misschien, met enige nuances kan doorgetrokken worden tot over de grenzen. Noch Frankrijk³,

1. Vergelijk met het opzet van P. Avonds, *De Brabantse steden in de XIVde en XVde eeuw. Een kritisch bibliografisch overzicht (1965-1970)*, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 34, (1971), pp. 240-241.

2. R. C. Van Caenegem en F. L. Ganshof, *Guide to the sources of medieval history. (Europe in the Middle Ages. Selected Studies, 2)*, Amsterdam; New York; Oxford, 2de druk, 1979, p. 6 noemen de bibliografie „... a key to knowledge”.

3. Voor Frankrijk is eigenlijk enkel te vermelden: F. Weber, *Essai historique sur la brasserie française*, Soissons, 1900: een werk dat voor bepaalde streken en plaatsen nuttige informatie brengt maar qua uitwerking erg verouderd en vooral niet altijd even wetenschappelijk is. Kenmerkend is dat voetnoten en juiste referenties meestal ontbreken.

noch Engeland⁴, noch het grote biergebied van Holland⁵ waar elke belangrijke stad zijn brouwerijen had⁶, kunnen aanspraak maken op een ernstige wetenschappelijke studie die de interseculaire ontwikkeling van de nationale biernijverheid tot onderwerp heeft. Een uitzondering hierop is de Duitse bierzone die in 1970 op een uitstekende wijze werd bestudeerd in het doctoraat van

4. Groot-Brittannië heeft voor Engeland uiteraard P. Mathias, *The brewing industry in England (1700-1830)*, Cambridge, 1959. Dit monument van gedegen wetenschap, gebaseerd op een omvangrijk bronnenonderzoek, bespreekt de technologie, aangewende grondstoffen, produktie, distributie, bedrijfs- en financieringsproblemen, maar blijft dus jammer genoeg beperkt tot de 18de (19de) eeuw. Niet zo sterk gedocumenteerd en meer populair gehouden is het handige overzicht van H. A. Monckton, *A history of English Ale and Beer*, London; Sydney; Toronto, 1966. Zijn verhaal bestrijkt de periode van het neolithicum (!) tot 1964 doch is op vele punten onttellend algemeen (voor het onderscheid tussen „beer” en „ale”: P. Mathias, *o.c.*, pp. XVII-XVIII). Voor Ierland is er het tot één bepaalde biersoort beperkte boek van P. Lynch en J. Vaizey, *Guinness's brewery in the Irish economy, 1759-1876*, Cambridge, 1960. De steeds verwaarloosde Schotse bierindustrie werd onlangs bedacht met een uitstekende publicatie van I. Donnachie, *A history of the brewing industry in Scotland*, Edinburgh, 1979 dat jammer genoeg slechts aanvangt bij het begin van de 18de eeuw.

5. Algemene inlichtingen bij W. Jappe Alberts en H. P. H. Jansen, *Welvaart in wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de middeleeuwen*, 's-Gravenhage, 1964, pp. 85, 95, 96, 100, 114, 117, 129, 132, 134, 137, 142-144, 151, 152, 166, 178, 184, 189, 192, 231, 235, 242, 259, 262, 270, 273 enz. en J. G. Van Dillen, *Van rijkdom en regenien. Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek*, 's-Gravenhage, 1970, pp. 93, 95, 202, 273, 294, 300, 401-402 enz. Uiterst beknopte gegevens worden ook verstrekt door L. Noordegraaf, *Nijverheid in de Noordelijke Nederlanden (de bierbrouwerijen)*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, VI, Haarlem, 1979, pp. 19-20, R. Van Schaik, *Prijs- en levensmiddelenpolitiek in de Noordelijke Nederlanden van de 14e tot de 17e eeuw: bronnen en problemen*, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 91, 2 (1978), p. 233 en R. Van Uytven, *Oudheid en middeleeuwen*, in: *De economische geschiedenis van Nederland*, ed. J. H. Van Stuijvenberg, Groningen, 1977, pp. 38-40. Men late zich niet misleiden door bepaalde titels: A. Hallema en J. A. Emmens, *Het bier en zijn brouwers. De geschiedenis van onze oudste volksdrank*, Amsterdam, 1968 is zéér oppervlakkig en brengt geen nieuwe gegevens; hetzelfde kan gezegd worden van G. Z. Jol, *Ontwikkeling en organisatie der nederlandsche brouwindustrie*, Haarlem, 1933. Men doet er goed aan de titel van E. M. A. Timmer's werk *De generale brouwers van Holland*, Haarlem, 1918 aandachtig te lezen: dit boek brengt geen studie van de Hollandse bierindustrie maar enkel het verhaal van een rond 1660 gestichte provinciale organisatie die zich tot doel had gesteld de gemeenschappelijke belangen der bedrijfsgenoten-brouwers te behartigen. De grote Hollandse biersteden zoals Delft, Gouda, Haarlem, Amsterdam, Rotterdam en Dordrecht waaraan centra als Amersfoort, Arnhem en Deventer moeten toegevoegd worden, werden in stads-geschiedenissen of bijwijlen in afzonderlijke werken onderzocht, bijvoorbeeld: J. Van Loenen, *De Haarlemse brouwindustrie vóór 1600*, Amsterdam, 1950; V. C. C. J. Pinkse, *Het Goudse kuitbier. Gouda's welvaren in de late middeleeuwen*, in: *Gouda zeven eeuwen stad. Hoofdstukken uit de geschiedenis van Gouda*, Gouda, 1972, pp. 91-128; J. Schouten, *Gouda vroeger en nu*. (Fibula Heemschutreeks, 3), Bussum, 1969, pp. 67-68; H. Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam*, I, Amsterdam, 1930, pp. 143-147; F. Ketner, *Handel en scheepvaart van Amsterdam in de vijftiende eeuw*, Leiden, 1946, pp. 5-6, 66, 124-125; J. H. Niermeyer, *Delft en Delftiland*, Leiden, 1944; H. Halbertsma, *Zeven eeuwen Amersfoort*, Amersfoort, 1959 (herdruk 1974), pp. 42-52.

6. W. Jappe Alberts en H. P. H. Jansen, *o.c.*, pp. 126, 134 en 137.

Hans Huntemann⁷. Naar deze auteur meedeelt, bestonden er in Duitsland reeds vanaf 1928 speciale verenigingen en tijdschriften voor de geschiedkundige bestudering van het brouwwezen. De bibliografie op het einde van dit werk laat overigens zien hoever de Duitse biergeschiedenis gevorderd is t.o.v. andere Europese landen.

Enkele goede regionaal-economische publicaties die bij onze Noorderburen tot stand kwamen, schenken weinig of geen aandacht aan de bierproblematiek⁸. En met deze bevinding hebben wij meteen een concreet aanknopingspunt gevonden voor de evaluatie van onze eigen literatuur, waarin geen enkel van onze oudere algemene naslagwerken ook maar met één woord rept over de bierindustrie. Al deze studies lijken in hun hoofdstukken over het industrieel leven tijdens het Ancien Régime nagenoeg uitsluitend gebiologeerd door het boeiend spel van triomf en verval van de middeleeuwse textielindustrie, zonder ook maar enigszins oog te hebben voor de parallelle opkomst en het gestadig losweken van een nieuwe economische sector⁹. De geringe arbeidsbezetting in de brouwerijen enerzijds en de onbetekenende invloed van de brouwindustrie op het loskomen van de grote arbeidsbewegingen anderzijds verklaren waarom deze industrietak ook door de sociale geschiedenis steeds stiefmoederlijk bedeed werd.

Abstractie gemaakt van de schaarse en eerder verspreide gegevens in Van Houtte's geschiedenis der Lage Landen¹⁰, komt aan Dr. H. Soly de verdienste toe als eerste een algemeen epistel over de economische betekenis van de 16de-eeuwse brouwindustrie te

7. H. Huntemann, *Bierproduktion und Bierverbrauch in Deutschland vom 15. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts*, Göttingen, 1970. De verenigingen en tijdschriften waarop allusie werd gemaakt zijn: „(Jahrbuch der) Gesellschaft für die Geschichte und Bibliographie des Brauwesens“ (Berlijn) en „(Veröffentlichungen der) Gesellschaft für ... Brauwesens“ (Berlijn).

8. Zo B. H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel*. (Historische sociografieën van het platteland, 1), Assen, 1957, pp. 196-199 en J. A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*. (A.A.G. Bijdragen, 173), I, Wageningen, 1972, pp. 243 e.v. en II, pp. 498, 499.

9. Enkele bekende voorbeelden: H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, II, Bruxelles, 1903, pp. 45-68, 386-392 en III, Bruxelles, 1907, pp. 220-254; *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IV, Antwerpen; Brussel; Gent; Leuven, 1952, pp. 202 e.v. en V, 1952, pp. 181-184; *Flandria Nostra*, I, Antwerpen; Brussel; Gent; Leuven, 1957 (op één enkele uitzondering na waar over bierversbruik wordt gesproken: p. 248); *Geschiedenis van Vlaanderen*, III, Antwerpen, 1938, boek III, pp. 314-316 en IV, 1939, boek V, pp. 313-317.

10. J. A. Van Houtte, *Economische en sociale geschiedenis van de Lage Landen*, Zeist; Antwerpen, 1964, passim (op p. 342 noemt de auteur de bierbrouwerij een minder belangrijke nijverheid). Meer genuanceerd en rijker gestoffeerd dienaangaande is de Engelse bewerking: *An economic history of the Low Countries, 800-1800*, London, 1977, pp. 68-69, 89, 92-93, 96, 100, 125, 147, 170, 172, 179, 195, 254-255, 289.

hebben geschreven¹¹. Soly benadrukt de in dit verband ontstane historiografische achterstand van onze gewesten en bestudeert op basis van uitgegeven studies en Antwerpse archivalia de chronologisch-geografische ontwikkeling van de Zuidnederlandse brouwindustrie, waarbij hij ook oog heeft voor het verband tussen de bierbereiding en andere sectoren als graan-, hop- en turfhandel. Industrieel gezien leende het bierbedrijf zich uitstekend tot concentratie en monopolisering maar oefende het geen beslissende invloed uit op de ontwikkeling van het industrieel kapitalisme. Nog geen jaar later kon Prof. R. Van Uytven in een gelegenheidspublicatie het tijds kader van Soly doorbreken en op basis van her en der gepubliceerde lokale artikels, Brabants stedelijk archief en Vlaams-Brabantse domein- en gruuatrekeningen een aardig doch zeer algemeen beeld ophangen van de meest belangrijke aspecten van ca. vijf eeuwen Zuidnederlandse „drankcultuur”¹². Zopas verscheen in de N.A.G.N. een hoofdstuk over de nijverheid waarin ook de bierbrouwerij een karige bladzijde kreeg toegewezen¹³. Zich beperkend tot de 18de eeuw maar rijk gestoffeerd en aandacht schenkend aan de ganse Oostenrijkse Nederlanden is het uitgegeven proefschrift van Dr. C. Vandenbroeke¹⁴. De bierproductie en -consumptie worden hierbij bestudeerd in samenhang met het grotere geheel van de landbouw en vanuit het perspectief van de levensmiddelenpolitiek van de Oostenrijkse regering. Zowel door de doorgedreven kwantificering als door de allesomvattende beschouwing waarin politiek, economie en sociale structuren als onafscheidbare componenten van de historische realiteit worden gezien, is deze studie eenvoudigweg groots te noemen¹⁵. Eveneens gewijd aan de 18de eeuw en meer bepaald aan de fiscaliteit of centrale overheidsinterventie en staatsreglementering in de verschillende departementen der Oostenrijkse Nederlanden zijn de studies van G. Bigwood en Ph. Moureaux die voor de 18de-eeuwse

11. H. Soly, *De economische betekenis van de Zuidnederlandse brouwindustrie in de 16de eeuw. Problematiek*, in: *Economische geschiedenis van België. Behandeling van de bronnen en problematiek. Handelingen van het colloquium te Brussel. 17-19 nov. 1971*, Brussel, 1972, pp. 97-117 (ook *Studia Historica Gandensia*, 179).

12. R. Van Uytven, *De drankcultuur in de Zuidelijke Nederlanden tot de XVIIIde eeuw*, in: *Drinken in het verleden. Tentoonstelling ingericht door het stadsbestuur van Leuven, 9 juni-5 augustus 1973*, Leuven, 1973, pp. 17-49. Het is enkel te betreuren dat referenties ontbreken.

13. H. Soly en A. K. L. Thys, *Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, VI, Haarlem, 1979, p. 47. Voor het Noorden was L. Noordegraaf iets kwistiger: *o.c.*, pp. 19-20.

14. C. Vandenbroeke, *Agriculture et alimentation*. (Centre belge d'histoire rurale, 49), Gent; Leuven, 1975, pp. 531-546.

15. Niet voor niets haalde dit boek de blauwe blaadjes van de „choix des Annales” (*Annales, E.-S.-C.*, 31, 2 (1976)). Voor de bovengaande bespreking steunden wij op de review van R. Van Uytven, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 58, 3-4 (1975), pp. 288-289.

brouwsector evenwel slechts losse gegevens meedelen zoals deze worden aangetroffen in resp. regeringsordonnanties en industriële statistieken¹⁶. Wanneer men tenslotte ook nog de aanduidingen over brouwerijen, bier en brouwindustrie in het magistrale exposé van Prof. H. Van der Wee in rekening brengt¹⁷ is de kous, wat betreft de algemene overzichten, echt volledig af¹⁸.

Met dit laatste werk zitten wij, althans wat de biergeschiedenis aangaat, in feite reeds op het terrein van de regionale publicaties.

* * *

Wat de specifieke streekstudies betreft, is het onderzoek niet veel verder gevorderd. Buiten het prachtige artikel van J. Deckers over de middeleeuwse brouwerijen in de Maasstreek¹⁹, waarin naast Sint-Truiden, Luik, Namen en Hoei heel in het bijzonder Maastricht aanzien wordt als een belangrijk centrum van lokale bierindustrie, is er vrijwel niets verschenen en moet men terecht bij de reeds vermelde artikels van Soly en Van Uytven of bij min of meer algemene monografieën, zoals bij wijze van voorbeeld de studie van Lejeune over het prinsbisdom Luik²⁰. Daarnaast vindt

16. G. Bigwood, *Les impôts généraux dans les Pays-Bas autrichiens. Étude historique de législation financière*, Paris, enz., 1900, pp. 177-185; Ph. Moureaux, *Les préoccupations statistiques du gouvernement des Pays-Bas autrichiens et le dénombrement des industries dressé en 1764*. (Université Libre de Bruxelles. Faculté de Philosophie et Lettres, 48), Bruxelles, 1971, pp. 110, 131, 458, 463, 488. Jammer genoeg ontbreken cijfers voor het aantal brouwerijen te Mechelen (pp. 478, 490), Antwerpen (p. 487), Tienen (p. 489), Diest (p. 489) en Lier (p. 488).

17. De Brabantse biernijverheid wordt door Prof. Van der Wee voornamelijk bestudeerd vanuit de dynamische invalshoek van de interregionale specialisatie: H. Van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European economy in the fifteenth-sixteenth centuries*, The Hague, 3 dln., 1963. Zie I, pp. 228-229, 294; II, pp. 300-302 en verder de uitvoerige index in III, pp. 144-145. Men vindt de voornaamste gegevens in een licht aangepaste versie terug in zijn *De handelsbetrekkingen tussen Antwerpen en de Noordelijke Nederlanden tijdens de 14e, 15e en 16e eeuw*, in: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 20, 4 (1965-1966), pp. 268-270 (vnl. bierhandel) en Id., *Voeding en dieet in het Ancien Régime*, in: *Spiegel Historiaal*, 1, 2 (1966), p. 96 (vnl. bierverbruik).

18. Wij laten het artikel van A. Cosemans, *Alcoholisme en drankbestrijding in vroeger eeuwen*, in: *Handelingen van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 10, (1956), pp. 81-127 dat zich richt op de sociale gevolgen van de drankindustrie verder buiten beschouwing.

19. J. Deckers, *Recherches sur l'histoire des brasseries dans la région mosane au moyen âge*, in: *Le Moyen Age. Revue d'Histoire et de Philologie*, 76, (1970), pp. 445-491. Typerend voor de verwaarlozing van de bierindustrie is dat W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, I, 1974, 2de druk, pp. 85-87, 135-139, 178-185, bij de bespreking van de Maaslandse economie stelselmatig het bier over het hoofd ziet.

20. J. Lejeune, *La formation du capitalisme moderne dans la principauté de Liège au XVIIe siècle*. (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, 87), Liège, 1939, pp. 107-109, 120, 121, 172, enz. Wel is er een werk gewijd aan de brouwindustrie in een groot deel van het Brabantse (het zgn. „departement van de Dijle met o.a. Brussel, Leuven, Nijvel...") doch deze

men enkele gegevens voor het oude Land van Loon in de bijdragen van Behets en Smolders²¹ die de lokale bierindustrie echter uitsluitend bestuderen in haar relatie met het landsheerlijk gezag, zoals die tot uiting komt in het betalen van allerlei heerlijke of banale rechten, waarvan het zgn. „gruutrecht” wellicht het belangrijkste was²². Gezien de sterke commerciële contacten die er in de volle middeleeuwen bestonden tussen Brabant en de Noordelijke Nederlanden, werden er enkele overzichten gewijd aan de bierexport vanuit steden als Haarlem, Delft, Gouda, Amsterdam naar het hertogdom Brabant: buiten de reeds ter sprake gebrachte studies van H. Van der Wee²³ en een artikel van R. Van Uytven over de invloed van Goudse en Haarlemse biersoorten en brouwtechnieken op de Vlaamse en Brabantse biersector²⁴, is hier vooral het oude maar nog belangrijke overzicht van Prof. R. (De Bock-) Doehaerd te signaleren die wijst op de activiteiten van 14de-eeuwse kooplieden die voor rekening van kleine Brabantse steden (Lier, Vilvoorde...) in Nederland bier gingen opkopen en die in dergelijke centra zelfs het stedelijk monopolie van de biergroothandel naar zich toetrokken²⁵.

Maken wij even de slotsom van deze diverse nationaal en/of regionaal gerichte publicaties, dan bemerkt men licht dat wij voor de Zuidnederlandse bierindustrie nog steeds wachten op equivalente tegenhangers van monografieën die reeds verschenen over de wijnhandel en -consumptie²⁶.

* * *

studie valt grotendeels buiten het Ancien Régime: L. Devuyt, *La brasserie et la distillerie dans le département de la Dyle*. (Onuitgegeven licentieverhandeling U.L.B.), Bruxelles, 1956-1957: dit werk bestrijkt de periode 1792 tot 1814.

21. J. Behets, *Het banale „paenhuys” of de banale brouwerij in het graatschap Loon en het omliggende*, in: *Album Dr. M. Bussels*, Hasselt, 1967, pp. 79-86 en P. Smolders, *Heerlijke rechten op het bier in „t Loonsche”*, in: *Bulletin de la Société Scientifique et Littéraire du Limbourg*, 37, (1923), pp. 29-42.

22. De „gruut” was een plantaardig mengsel van bepaalde soorten kruiden dat aan het brouwsel werd toegevoegd om het een betere smaak te geven. De distributie van de gruut of gruit was een landsheerlijk monopolie waarvoor een recht moest betaald worden. Voor een bibliografie hieromtrent, zie H. Soly, *De economische...*, p. 100, nr. 4, aan te vullen met C. Van de Kieft, *Monopole de vente du „gruit” (produit végétal employé dans la fabrication de la bière) et droit de ban*, in: *Acta Historiae Neerlandica*, 1, (1966), pp. 67-81.

23. H. Van der Wee, *The growth...*, I, pp. 228, 229, e.a.; Id., *De handelsbetrekkingen...*, pp. 268-270.

24. R. Van Uytven, *Haarlemmer hop, Goudse kuit en Leuvense peterman*, in: *Arca Lovaniensis. Artes atque historiae reserans documenta. Jaarboek 1975*, 4, (1975), pp. 334-351.

25. R. Doehaerd, *Bierhandel van Brabantsche kooplieden met Nederland in de 14e eeuw*, in: *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 50, (1946), pp. 84-89.

26. Wij denken dan op de eerste plaats uiteraard aan het basiswerk van Prof. J. Craeybeckx (1958), nu aan te vullen met o.a.: R. Van Uytven, *De ondergang van de wijnteels in de Nederlanden*, in: *Spiegel Historiaal*, I, 1 (1966), pp. 52-

Wanneer men afdaalt tot op het stedelijke niveau, blijkt in feite enkel de biernijverheid van de meest belangrijke Brabantse biersteden bestudeerd te zijn. Vooral na de succesvolle *shift* van grutenaar hophier op het einde van de 14de eeuw, was het Brabantse uitgegroeid tot de belangrijkste bierproducent van de Zuidelijke Nederlanden²⁷. De rijke graancultuur van deze plaatsen die sedert de agrarische depressie der late middeleeuwen ook industrieel werd aangewend en het voor de bierbereiding uitermate geschikte water van Demer, Dijle, Nete, Zenne, Jeker en Gete waren een belangrijk voordeel voor de steden van deze regio²⁸. Vermoedelijk is dit fenomeen de verklaring voor de eenzijdige belangstelling der historici die zich hebben blind gestaard op de Brabantse successen en geen aandacht hadden voor de meer bescheiden rol die andere provincies speelden in het vlak van de biersector.

De Brabantse „bierstad” bij uitstek was Leuven, waar de dorstige doorsnee-volwassene per dag meer dan een liter bier door zijn keel spoelde²⁹. Een grondige kwantitatieve benadering van de bierproductie, de uitvoer, de biersoorten, de brouwerswinst en de bierconsumptie, vindt men voor de 14de, 15de en 16de eeuw terug in de uitgegeven doctoraatsverhandeling van R. Van Uytven³⁰ over de Leuvense stedelijke financiën en economie³¹. Hetzelfde schema, doch dan aangevuld met gegevens over het brouwersambacht en over de levensstandaard der brouwers, werd uitgewerkt

59; Id., *Het verbruik van land- en vreemde wijnen in Brabant gedurende de 16e eeuw*, in: *De Brabantse Folklore*, 167, (1965), pp. 229-337; G. Sivery, *Les comtes de Hainaut et le commerce du vin au XIVe siècle et au début du XVe siècle*, Lille, 1969.

27. Zonder dat wij daarbij de inbreng der andere provincies eenzijdig wensen te minimaliseren (zie *infra*).

28. Vooral de kwaliteit van het water (zowel grondstof, als koel- en spoelmiddel) was belangrijk. Dat wisten uiteraard ook de tijdgenoten. Zie enkele uitlatingen bij C. Vandebroeke, *Agriculture et alimentation...*, p. 532, nrs. 14 en 15. Te Antwerpen was door de aanwezigheid van de Schelde het slechte putwater oorzaak van de trage ontwikkeling van de brouwindustrie (H. Soly, *De economische...*, p. 105). Delft en Amsterdam kampten met hoge onkosten wegens de slechte toestand van het water, enz.

29. Ter vergelijking: in 1978 bedroeg het hoofdelijk bierverbruik in België ca. 125 liter. Ons land haalde daarmee een tweede plaats in de internationale rangorde (na West-Duitsland met 145 liter): P. Wouters, in: *Bierkrant. Katern 2 van De Standaard*, dd. 30 juni-1 juli 1979, p. 1.

30. Vóór Van Uytven verscheen enkel P. Smolders, *Le milieu géographique dans l'histoire de la brasserie. Application à Louvain*, in: *l'Echo de la Brasserie*, 13, (1957), pp. 887-896. Interessant maar te algemeen voor ons onderwerp is J. Verhavert, *Het ambachtswezen te Leuven*. (Universiteit te Leuven. Publicaties op het gebied der geschiedenis en der philologie, 3de reeks, 2), Leuven, 1940.

31. R. Van Uytven, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de XIIIe tot het einde der XVIe eeuw*. (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, 23, 44), Leuven, 1961, pp. 313-335. Bepaalde aspecten van dit betoog komen ook reeds aan bod bij Id., *De sociale crisis der XVIe eeuw te Leuven*, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 36, (1958), pp. 363, 376-377.

in een artikel van de hand van dezelfde auteur over de Leuvense bierindustrie in de 18de eeuw³², een publicatie die op enkele punten kan aangevuld worden met behulp van L. Van Buyten's onuitgegeven dissertatie over de Dijlestad in de 18de eeuw³³. Uit beide studies blijkt dat de Leuvense biernijverheid nog in deze eeuw het voornaamste bestanddeel was van stad en bevolking. De *gap* die door het onderzoek van Van Uytven en Van Buyten ontstaan was tussen de 16de en de 18de eeuw werd onlangs opgevuld door de licentieverhandeling van J. Roelants die een zéér interessante kijk brengt op de voeding en de dranken in het 17de-eeuwse Leuven³⁴. Een omvangrijk gedeelte van deze scriptie zal verwerkt worden in de nieuwe Leuvense stadsgeschiedenis die eerlang zal verschijnen en waarin uiteraard ook de bierindustrie een belangrijke plaats zal toebedeeld krijgen³⁵.

De economische wederwaardigheden van de 16de-eeuwse biernijverheid te Antwerpen, waar volgens de historici in de Nieuwe Tijd het gemiddeld hoofdelijk bierverbruik nog hoger lag dan in Leuven, zijn ons volledig bekend dank zij H. Soly. Deze wist in talrijke publicaties aan te tonen hoe in de Scheldestad speculatie, investeringspolitiek, bedrijfsmonopolie en een koortsachtig proces van kapitaalconcentratie hand in hand gingen in de reusachtige brouwerijenonderneming van de Antwerpse industrieel, urbanist en ondernemer Gilbert van Schoonbeke (1519-1556)³⁶. Tegenover

32. R. Van Uytven, *De Leuvense bierindustrie in de XVIIIe eeuw*, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis der Nederlanden*, 16, (1961), pp. 193-227.

33. L. Van Buyten, *Verlichting en traditie. De Leuvense staatsfinanciën en hun economische grondslagen onder het Oostenrijkse Regiem. 1713-1794*. (Onuitgegeven doctoraatsthesis K.U.L.), Leuven, 4 dln., 1969-1970: vooral I, passim; II, pp. 46-51, 69-70, 74, 83-85, 229-230, 304-311, 390-392, 422-437; IV, pp. 69-84.

34. J. Roelants, *Aspecten van de Leuvense economie in de 17e eeuw. De voeding en de dranken*. (Onuitgegeven licentieverhandeling K.U.L.), II, Leuven, 1979, pp. 169-320.

35. Het deel over de middeleeuwen (met een bijdrage over het bier door R. Van Uytven) verschijnt begin 1980; het deel over de moderne tijden (waarin L. Van Buyten tekent voor de bierindustrie) vermoedelijk begin 1981.

36. H. Soly, *De brouwerijenonderneming van Gilbert van Schoonbeke, 1552-1562*, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 46, (1968), pp. 337-392 en 1166-1204 en uiteraard zijn proefschrift *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen in de 16de eeuw. De stedenbouwkundige en industriële ondernemingen van Gilbert van Schoonbeke*. (Gemeentekrediet van België. Historische uitgaven Pro Civitate, reeks in 8°, 47), Brussel, 1977. Nuttige informatie over de Antwerpse brouwerijindustrie tijdens de 16de eeuw vindt men ook bij H. Soly, *De Antwerpse ondernemster Anna Janssens en de economische boom na de vrede van Cateau-Cambresis (1599)*, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 52, 3-4 (1969), pp. 139-164. Het belang van de figuur van Van Schoonbeke voor de Antwerpse biernijverheid was voordien reeds opgemerkt door H. Van der Wee, *The growth...*, I, pp. 262, 294, nr. 9, II, pp. 189, 193 enz. Gegevens over Van Schoonbeke maar meestal gebaseerd op Soly ook bij R. Lauwaert, *Ambachten en nieuwe nijverheden*, in: *Antwerpen in de XVIde eeuw*, Antwerpen, 1975, pp. 152-155.

de mening van Henri Pirenne³⁷ die van oordeel was dat de Antwerpse brouwindustrie van de 16de eeuw een zeer duidelijk kapitalistisch karakter vertoonde en aldus een belangrijke impuls gaf aan het ontstaan van het industrieel kapitalisme, plaatst Soly de stelling dat de Antwerpse brouwerijen zich niet op kapitalistische wijze hebben ontwikkeld: er was geen strikte scheiding tussen kapitaal en arbeid en de werknemers waren niet absoluut afhankelijk van de ondernemer³⁸. Soly's onderzoek werd, zij het minder vanuit de economische theorie, voor de 17de eeuw doorgetrokken in de knappe bijdrage van M. J. Eyskens³⁹, terwijl Prof. R. Baetens voor diezelfde tijdsspanne enkele aanvullende notities brengt in zijn verhandeling over „de nazomer van Antwerpens welvaart”⁴⁰. Het ziet er dus naar uit dat enkel de 18de-eeuwse Antwerpse bierbrouwerij nog niet aan bod is gekomen. Buiten de losse aantekeningen van Blockmans en Boumans in hun monografieën over het Antwerpse stadsbestuur en de stedelijke financiën in de Oostenrijkse en Franse Tijd⁴¹, is het studieobject dat ons interesseert voor deze periode inderdaad nog volledig onontgonnen terrein.

Mechelen bezat eveneens sinds de late middeleeuwen een bloeiende bierindustrie. Reeds in 1926 vernoemde kan. J. Laenen het belang van de bieraccijnzen voor de Mechelse stadskas⁴², een bevinding die later meer kwantitatief werd geïllustreerd door R. Trouvé

37. En gedeeltelijk ook tegenover H. Van der Wee, *o.c.*, I, p. 189 die de „building trust” van Van Schoonbeke vergelijkt met „a capitalistic exploitation” en deze in verband brengt met „the intensification of capitalistic organization”.

38. Zie H.Soly, *De economische...*, pp. 114-117; Id., *De brouwerijenonderneming...*, p. 338; Id., *Urbanisme...*, pp. 420 e.v.; Id., *Nijverheid en kapitalisme te Antwerpen in de 16e eeuw*, in: *Album Charles Verlinden*, Gent, 1975, pp. 343-348.

39. M. J. Eyskens, *De brouwindustrie te Antwerpen 1585-1700*, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 56, 1-2 (1973), pp. 80-101 (op basis van haar licentieverhandeling, voorgelegd aan de R.U.G.).

40. R. Baetens, *De nazomer van Antwerpens welvaart. De diaspora en het handelshuis De Grootte tijdens de eerste helft der 17de eeuw*. (Gemeentekrediet van België. Historische uitgaven Pro Civitate, reeks in 8°, 45), I, Brussel, 1976, pp. 112-113.

41. F. Blockmans, *De stadsfinanciën*, in: *Antwerpen in de XVIIIde eeuw. Instellingen-economie-cultuur*. (Uitgave van het Genootschap voor Antwerpse Geschiedenis, 3), Antwerpen, 1952, pp. 52, 58, 60, 62 en R. Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur vóór en tijdens de Franse overheersing. Bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van de stedelijke bestuursinstellingen in de Zuidelijke Nederlanden*. (Rijksuniversiteit Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte, 135), Brugge, 1965, pp. 69-72, 89, 130, 140, 446-447, 449-450, enz.

42. J. Laenen, *Geschiedenis van Mechelen tot op 't einde der middeleeuwen*, Mechelen, s.d. (1926), pp. 221-222 (voor een betere interpretatie van de middeleeuwse Mechelse (bier)accijnzen: H. Joosen, *De accijnzen te Mechelen in de middeleeuwen*, in: *Handelingen van den Mechelschen kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst*, 39, (1934), pp. 5-38 en vooral J.-P. Peeters, *Peilingen naar de financiën en de economie der stad Mechelen in het decennium rond de Brabantse erfopvolgingsoorlog (1358-1359)*, in: *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 80, (1976), pp. 34-35 en 37-38).

die voor de 15de eeuw de procentuele inbreng van de Mechelse bieraccijns in de totale stedelijke ontvangsten op ca. 50 pct. raamde⁴³. De institutionele aspecten van het stedelijk bierbedrijf kwamen aan bod bij F. Symons en R. de Roo⁴⁴, de meer commerciële kant bij J. Van Balberghe⁴⁵. Al deze studies, vooral deze van Van Balberghe, zijn echter ruimschoots voor aanvulling en correctie vatbaar.

Brabants vijfde grote stad en belangrijk brouwcentrum Brussel werd voor het onderwerp dat ons aanbelangt beduidend minder bestudeerd dan de overige centra. P. Lindemans⁴⁶ en C. Theys⁴⁷ gingen vooral de plaatselijke organisatie na van het ambacht of keuvelden over de diverse herbergen en brouwerijen die het Brusselse in het Ancien Régime rijk was. Op meer „professionele” wijze raakte Cl. Dickstein-Bernard even de problematiek aan van de Brusselse bierbelasting, doch de afwezigheid van een homogene reeks stadsrekeningen liet haar niet toe bevredigende conclusies te trekken⁴⁸.

Terecht merkt P. Avonds op dat in de Belgische studies en bibliografische overzichten Noord-Brabant doorgaans weinig aan bod komt⁴⁹. Wij willen niet in hetzelfde euvel vervallen en in een korte nota ook aandacht schenken aan een Noordbrabantse stad die lange tijd tot het Zuidnederlandse gebied heeft behoord: 's-Hertogenbosch. Vanuit institutioneel oogpunt is het belangwekkend vast te stellen dat deze stad pas in 1675 een officieel brouwersambacht binnen haar muren zag tot stand komen. Men leze daarvoor de enkele lijnen die N. H. L. Van den Heuvel in dit

43. R. Trouvé, *Enkele bijzonderheden over de Mechelse stadsfinanciën in de XVIe eeuw*, in: *Handelingen... Mechelen*, 56, (1952), p. 65.

44. F. Symons, *Het brouwersambacht te Mechelen*, in: *Mechelse Bijdragen. Mechelschen Kring voor Oudheidkunde, Geschiedenis en Folklore*, 9, (1942), pp. 56-99, dus aan te vullen met R. De Roo, *Het brouwersambacht te Mechelen*. (Extrait des Annales du Congrès Archéologique et Historique de Tournai, 1949), pp. 1-8.

45. J. Van Balberghe, *De Mechelse bierhandel. Geschiedenis. Folklore. Dialekt*, Antwerpen, 1945 (pp. 1-13 zijn bijv. haast volledig onbruikbaar voor de historicus).

46. P. Lindemans, *Het bier en het brouwersambacht*, in: *Eigen Schoon en de Brabander*, 27, (1944), pp. 118-137 en Id., *Brouwerijen en brouwers van oud-Brussel*, in: *o.c.*, 41, 1-2 (1958); 42, 1-2 (1959); 43, 1-2 (1960); 44, 1-2 (1961); 45, 1-2 (1962); 45, 5-7 (1962), enz.

47. C. Theys, *Herbergen en brouwerijen*, in: *Eigen Schoon en de Brabander*, 22, (1939), pp. 257-258 en 17, (1934), pp. 219-228 is meer folklore dan wel geschiedwetenschap.

48. In 1503 was de Brusselse bieraccijns wel „la part la plus importante et la plus profitable de toutes les recettes de la ville” (Cl. Dickstein-Bernard, *La gestion financière d'une capitale à ses débuts: Bruxelles, 1334-1467*. (Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles, 54), Bruxelles, 1977, pp. 20, 22, 23, 39, 41, 42, 50, 52, 143, 149). Het bier bleef overigens de ganse 16de eeuw te Brussel belangrijk: M. Martens, *Histoire de Bruxelles*, o.l.v., Bruxelles, 1976, p. 211.

49. P. Avonds, *De Brabantse...*, pp. 240, 252 en 258.

opzicht neerschreef in zijn boek over de Bossche ambachtsorganisaties⁵⁰. Met de stichting van het ambacht was de bloeitijd van het stedelijk bierbedrijf reeds voorbij. Pirenne en Formsma wezen er namelijk op hoe het Bossche bier, na in een voorgaande fase overvleugeld te zijn geweest door de Haarlemse, Goudse en Delftse concurrentie, reeds vóór 1600 een belangrijk exportprodukt was⁵¹. Rond de volgende eeuwhelft was van deze bloeifase echter niet veel meer te merken. Beerman noemt de Bossche bierindustrie na 1648 dan ook een nijverheid van weinig betekenis⁵².

Vele kleinere centra in het hertogdom Brabant hoefden in hun brouwindustrie lang niet onder te doen voor hun grote naburen. Zowel R. Doehaerd als R. Van Uytven merkten op hoe in stadjes als Lier en Vilvoorde de pachters der stedelijke bierbelastingen reeds in de middeleeuwen voor eigen rekening het buitenlandse, van betere kwaliteit zijnde, hobbier invoerden om het lokaal verbruik te stimuleren⁵³. Dikwijls onder impuls van plaatselijke historici zijn enkele van deze minder gereputeerde brouwcentra begiftigd met een speciale studie. Andere kwamen zijdelings aan bod in een stedelijke monografie of kregen aandacht in een licentie- of doctoraatscriptie. Globaal gezien is onze kennis van dergelijke secundaire productiecentra echter ver van volledig: in het algemeen valt hier het tekort op aan goede beschikbare kwantitatieve gegevens, terwijl meer in het bijzonder verschillende brouwlokaliteiten als Tienen, Zoutleeuw, Turnhout, Gembloers, Aarschot... volledig buiten de historische belangstellingssfeer bleven. Is het niet illustratief dat Hoegaarden, een Luikse enclave in het Brabants territorium, dat rond 1750 150 brouwers telde en waar in de tweede helft der 18de eeuw meer dan 20 pct. der gezinnen van de brouwerij leefde, nog nooit grondig werd bestudeerd?⁵⁴

50. N. H. L. Van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629*, 's-Hertogenbosch, s.d., pp. 413-418.

51. L. P. L. Pirenne en W. J. Formsma, *Koopmansgeest te 's-Hertogenbosch in de vijftiende en zestiende eeuw*. (Bijdragen tot de sociale en economische geschiedenis van het Zuiden van Nederland, 10), Nijmegen, 1962, pp. 37 en 38.

52. „Verdere [= buiten textiel] industrie van betekenis was er in Brabant niet. Wat steenbakkerijen, brouwerijen, leerlooierijen ... completeerden het beeld” (V. A. M. Beerman, *Stad en meierij van 's-Hertogenbosch van 1648 tot 1672*, Helmond, 1946, p. 165).

53. R. Doehaerd, *Bierhandel...*, pp. 84-85 en R. Van Uytven, *Haarlemmer...*, p. 335.

54. C. Vandenbroeke, *Agriculture...*, pp. 531-532. Men moet zich uit de slag trekken met algemene (bijv. Van Houtte) of regionale (zie enkele titels bij *ibid.*, p. 542, nr. 11) studies. J. Vander Velpen, *Geschiedenis van Hoegaarden*, Leuven, 1959, pp. 86-89 is in dit opzicht het consulteren niet waard. L. Guicciardini schreef anno 1567: „... het schoon dorp van Hougarden daer seer goedt bier ghebrouwen wordt grootelijck vermaert ende alle dese lande door verbreydt ende gedroncken als eenen uytnemenden goeden dranck” (L. Guicciardini, *Beschryvinghe van alle de Neder-Landen; anderssins gheenoemt Neder-Duytslandt*, Amsterdam,

Te Diest was de bierhandel reeds vóór 1350 één der voornaamste bronnen van de stedelijke welvaart⁵⁵. Het materieel leven van het stadje werd zodanig door het wel en wee van deze sector bepaald en gestimuleerd, dat een recent doctoraat bij wijze van voorstelling Diest naar waarheid kon bestempelen als „(une ville) ... connue principalement pour sa bière”⁵⁶. Werden de middeleeuwen verwaarloosd, de Diestse biernijverheid van de Nieuwe Tijd daarentegen werd druk bestudeerd. Jammerlijk genoeg zijn de belangrijkste resultaten van dit onderzoek vooralsnog in manuscript gebleven⁵⁷, zodat men zich voor het ogenblik⁵⁸ moet tevreden stellen met de enkele bladzijden die R. Van Uytven volschreef over het verval van de Diestse bierproductie in de 16de eeuw⁵⁹ en met het interessante betoog van M. Van der Eycken in zijn nieuwe Diestse stadsgeschiedenis⁶⁰.

Voor Lier, waar de glorie van de stedelijke bierindustrie zich situeerde tussen 1648 en 1710, in volle „ongelukseeuw” dus⁶¹, beschikken wij over de interessante overzichten van stadsarchivaris A. Lens⁶² die als een der eersten in ons taalgebied de volledige evolutie van een zo belangrijke economische sector in zijn diverse fasen wist te volgen en te analyseren. Op basis van een omvangrijk

1612. Vertaald door C. Kiliaan, gedrukt door Willem Jansz. (Blæu), facsimile-uitgave, 1968, p. 119).

55. E. Van Even, *Geschiedenis der stad Diest*, I, Diest, 1847, pp. 125 en 126.

56. M. Meeus, *Diest et sa région. Histoire et démographie d'une société agricole préindustrielle (1651-1815)*. (Onuitgegeven doctoraatsthesis U.Lg.), I, Liège, 1978-1979, p. 1.

57. M. Meeus, o.c., I, pp. 137-144; L. Zylbergeld, *La ville de Diest au moyen âge*. (Onuitgegeven doctoraatsthesis U.L.B.), III, Bruxelles, 1973 (ongepagineerd) en vooral M. Van der Eycken, *Stadseconomie en conjunctuur te Diest (1490-1580)*. (Onuitgegeven licentieverhandeling K.U.L.), Leuven, 1973, pp. 57, 69-83, 208-210. Het doctoraatswerk van deze auteur zal uiteraard kostbare inlichtingen verstrekken. De voorgaande studies zijn alle economisch van opzet. Overwegend institutioneel maar minder grondig in haar benadering is M. Sneyers, *De ambachten te Diest in de XVIIIe eeuw*. (Onuitgegeven licentieverhandeling K.U.L.), Leuven, 1968, o.a. pp. 113-120.

58. Tenzij men de gesprokkelde en hopeloos verouderde mededelingen van F. Di Martinelli, *Diest in de 17e en 18e eeuwen. Geschiedkundige bijdrage*, Gent; Diest, 1897, pp. 384-389 en H. Codvelle, *Des bières de Diest*, in: *Petit Journal du Brasseur*, 1909, pp. 522-524 wil in rekening brengen.

59. R. Van Uytven, *In de schaduwen van de Antwerpse groei: het Hageland in de zestiende eeuw*, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 57, 3-4 (1974), pp. 180-181.

60. M. Van der Eycken, *Geschiedenis van Diest*, Averbode, 1980, pp. 56-60, 153-154, 199-200, 317-319.

61. Naar J. A. Van Houtte, *Onze zeventiende eeuw „ongelukseeuw”?*, in: *Essays on medieval and early modern economy and society*. (Symbolae Facultatis Litterarum et Philosophiae Lovaniensis, series A, 5), Leuven, 1977, pp. 109-142 die het argument van de bierindustrie overigens niet gebruikt.

62. A. Lens, *De geschiedenis van het brouwersambacht te Lier*, in: *'t Land van Ryen*, 4, (1954), pp. 97-113, 176-187 en 5, (1955), pp. 12-28. Een ge vulgariseerd overzicht hiervan leest men bij A. Lens, *Het brouwersambacht te Lier*. (Brochure van de „Gilde 'Heren van Lier'”), Lier, 1976, ongepagineerd.

bronnenonderzoek kon de auteur de bestaande theorieën van enkele lokale geschiedschrijvers⁶³ falsifiëren en de ongenueanceerde of onvolledige gegevens van bepaalde schrijvers⁶⁴ rechtzetten en aanvullen. Vertrekkend van Lens' onderzoek kaderde H. Van der Wee de bierindustrie in het ruimere sociaal-economisch leven van de Netestad⁶⁵ en diepte Ch. Hoyberghs in haar licentieverhandeling de institutionele en organisatorische facetten uit van het Lierse bierbedrijf⁶⁶. De 18de-eeuwse bieraccijns kwam zeer grondig aan bod in een ander onuitgegeven proefschrift⁶⁷, zodat men gerust mag concluderen dat Lier, wat betreft de geschiedenis van het bier, tot de best gedocumenteerde steden van de Nederlanden behoort.

Door de publicaties van de Herentalse archivaris-historicus J. Goris⁶⁸, weten wij iets meer over de fiscale aspecten van de 17de-eeuwse bierproductie te Herentals, een stadje vergelijkbaar met Lier. Het grondige artikel van W. Verrelst over het Herentalse brouwerijbedrijf (bierproductie en bierbelasting) heeft eveneens betrekking op de 17de eeuw^{68bis}, doch vooral wat de late middel-

63. Voornamelijk deze van A. Bergmann, *Geschiedenis der stad Lier*, Lier, 1973, 3de (gemoderniseerde) uitg., pp. 320, 352 die de 18de eeuw aanzag als de bloeifase en de periode waarin het Lierse bier de Vlaamse markt veroverde (zie ook H. Van der Wee, *Anton Bergmann als geschiedschrijver*, in: *'t Land van Ryen*, 4, (1954), p. 158). Bergmann's onjuiste visie vindt men ten dele ook terug bij C. Van Lom, *Beschrijving der stad Lier in Brabant...*, 's-Gravenhage, 1740, p. 113 en E. Mast, *Geschiedkundig Liersch dagbericht met talrijke aantekeningen*, Lier, 1888, pp. 229 en 230.

64. Buiten Mast en Van Lom vermelden wij de artikels van A. O. Vermeiren, *Van oude Liersche huizen en gebouwen*, Lier, s.d. (1927), pp. 177-188 en Id., *Openbare werken te Lier in de XIVe en XVe eeuw*, in: *Lyrana*, 3, (1911), pp. 295-300 (vooral handelend over de Lierse brouwerijen).

65. H. Van der Wee, *Lier in het economisch-historisch perspectief*, in: *'t Land van Ryen*, 6, (1956), pp. 57-59 en uiteraard zijn *The growth...*, I en II.

66. Ch. Hoyberghs, *Het ambacht der brouwers te Lier (17-18e eeuw)*. (Onuitgegeven licentieverhandeling K.U.L.), Leuven, 1976-1977.

67. W. Boschmans, *Bijdrage tot de studie der bestuursinstellingen en financiën van de stad Lier tijdens de Oostenrijkse Periode*. (Onuitgegeven licentieverhandeling R.U.G.), Gent, 1967, I, pp. 91-95, 130-131 en II, pp. 84-86. Voor de 18de eeuw zijn er ook enkele gegevens te vinden bij H. Peeters, *Enkele aspecten van het sociaal-economisch leven te Lier in de tweede helft der 18de eeuw*, in: *'t Land van Ryen*, 14, (1964), p. 15. De drie bladzijden van H. L. V. De Grootte, *Liers bier*, in: *'t Land van Ryen*, 16, (1966), pp. 86-89 brengen niets nieuws bij.

68. J. Goris, *Het accijnswezen te Herentals in de 17de eeuw (ca. 1603-ca. 1713)*. (Onuitgegeven licentieverhandeling K.U.L.), I, Leuven, 1964, pp. 59, 60, 62, 88, 91, 95-103, 108-116 en II, pp. 10, 11, tabel IV; Id., *De stadsfinanciën te Herentals tijdens de 17de en 18de eeuw. Enkele algemene beschouwingen*, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 59, 1-2 (1976), pp. 10-11; zijn uitstekende *Bijdrage tot de aloude geschiedenis van de stad Herentals*, Herentals, 1969 bevat weinig gegevens voor de Herentalse brouwindustrie (zie enkele lijnen bij de organisatie der ambachten, o.a. pp. 182, 184). Over bepaalde stedelijke bierbeambten kan men nog raadplegen: Id., *Het beheer der stedelijke financiën te Herentals tijdens de 17de eeuw*, in: *Taxandria*, nieuwe reeks, 36, (1964), pp. 18-19, 25-26.

68bis. W. Verrelst, *De neringen te Herentals in de XVIIde eeuw*, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 46, 15, 1-2 (1963), pp. 18-33 en 52-59.

eeuwen en de 16de eeuw betreft, is hier de biernijverheid nagenoeg volledig onbestudeerd studiegebied.

Ook de heerlijkheid Hoogstraten die reeds in 1391 overgeschakeld was op het hophouwen en waar de bierindustrie in de Nieuwe Tijd de belangrijkste nijverheid was, werd jammer genoeg enkel voor een beperkte periode bestudeerd, in dit geval de tweede helft der 16de eeuw⁶⁹.

Veel droeviger is het gesteld met het onderzoek betreffende dié steden en plaatsen waar de bierindustrie lokaal wel van belang was maar die in vergelijking met de grote en middelgrote Brabantse biersteden duidelijk een mindere faam hadden. Wij denken meer bijzonder aan Vilvoorde, Zoutleeuw, Turnhout, Nijvel, Tienen, Gembloers, e.d. waarvoor men zich moet behelpen met wat in stedelijke, meestal erg oude monografieën is verschenen⁷⁰ en waarvoor men links en rechts zijn licht dient op te steken bij meer algemeen-gerichte artikels als van Soly en Van Uytven.

* * *

Met Tienen en Gembloers komt men reeds in het Haspengouwse terecht waar in het vroegere Land van Loon vooral steden als Hasselt, Sint-Truiden, Tongeren en Borgworm van belang waren. Als wij de vroeger vernoemde artikels van Smolders en Behets⁷¹ buiten beschouwing laten, is in feite enkel Hasselt, dat wij kennen als jeneverstad doch dat in het Ancien Régime veel meer voor zijn brouwindustrie was befaamd, op systematische manier bestudeerd. Gelegen in het hart van het Land van Loon, op de grens van de Zuiderkempen met vochtig Haspengouw, lag de stad op het kruis-

69. H. Faes, *Aspecten van het sociaal-economisch leven te Hoogstraten tijdens de eerste helft van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1609)*. (Onuitgegeven licentie-verhandeling K.U.L.), Leuven, 1964, pp. 66-87 en 129-140. De auteur publiceerde een gelijknamig artikel in het *Jaarboek van Hoogstratens Koninklijke Oudheidkundige Kring*, 34, (1966), pp. V-XIV, 1-90 (vooral de bieraccijnzen: pp. 44-57).

70. Meestal is het doorbladeren van dergelijke stadsgeschiedenissen echter over de ganse lijn verloren tijd (bij wijze van voorbeeld: P. V. Bets, *Histoire de la ville et des institutions de Tirlémont*, I, Louvain, 1860, pp. 98, 292-295; Id., *Zout-Leeuw. Beschrijving, geschiedenis, instellingen*, II, Tienen, 1888, pp. 39-46; R. Hanon-De Louvet, *Contribution à l'histoire de la ville de Nivelles*, Gembloux, 1948; A. F. J. De Laet, *Turnhout. De hoofdstad der Kempen*, II, Turnhout, 1905, p. 55; J. E. Jansen, *Turnhout en de Kempen in het raam der vaderlandsche en kerkelijke geschiedenis*, Turnhout, 1946, pp. 141 en 179; L. Nameche, *La ville et le comté de Gembloux. L'histoire et les institutions*, Gembloux, 1964², p. 291). Iets beter bedoeld is Vilvoorde dat op vrij ernstige wijze aandacht kreeg bij J. Nauwelaers, *Histoire de la ville de Vilvorde*, I, Paris; Bruxelles; Courtrai, 1941 (met speciaal hoofdstuk over „les brasseurs et le commerce des bières”, pp. 379-390) en uiteraard bij J.-P. Peeters, *Bloei en verval van de middeleeuwse stadsvrijheid Vilvoorde*, Tielt, 1975, pp. 125-137.

71. Zie *supra*, voetnoot 21.

punt van enkele belangrijke commerciële routes en vervulde zij vanaf de 16de eeuw vooral een verzorgingsfunctie voor de haar omliggende dorpen en heerlijkheden. Juist zoals bij Lier en Herentals constateert men dat de bierhistoriografie voor Hasselt overwegend eenmanswerk is, in dit geval van J. Martens die zijn licentieverhandeling wijdde aan twee eeuwen brouwindustrie te Hasselt⁷² en op basis daarvan reeds twee – ook op het institutionele vlak⁷³ – interessante bijdragen leverde⁷⁴. Voor Sint-Truiden in het centrum van het Haspengouwse weten wij enkel dat de plaats tot het einde van de 13de eeuw het belangrijkste produktiecentrum was in de ganse Maasregio, om dan voorbijgestoken te worden door het gunstiger gelegen Luik. Stad en vrijheid samen bezaten rond 1250 een 30-tal brouwerijen⁷⁵ en de taks op de bierproduktie was tijdens de eerste decennia van de 18de eeuw goed voor (gemiddeld) 37 pct. van het totaal stedelijk inkomen⁷⁶, wat nog een vrij aanzienlijke omzet laat veronderstellen. Voor Tongeren en Borgworm is alles nog te doen.

Naar het voorbeeld van Brabant-Haspengouw, had zich ook in het Luikse (Dinant, Verviers...) en meer algemeen in het dal van de Maas (Maastricht, Luik, Hoei, Namen...) een bloeiende biernijverheid ontwikkeld. Reeds in de volle middeleeuwen had de Maasstreek een indrukwekkend aantal brouwerijen in gebruik die qua traditie teruggingen tot in de 9de eeuw. Geografisch gezien strekte de Maasse bierzone zich in het Noorden uit tot diep in het huidige Haspengouw, in het Zuiden tot in de Condroz, terwijl

72. J. Martens, *De brouwindustrie te Hasselt van 1484 tot 1684*. (Onuitgegeven licentieverhandeling K.U.L.), Leuven, 1967.

73. Id., *De Hasseltse brouwnijverheid in de zestiende en zeventiende eeuw*, in: *Ons Heem*, 24, (1970), pp. 216-221 is een goede aanvulling op C. Vanderstraeten, *Het brouwersambacht van Hasselt*, in: *Limburg. Maandschrift gewijd aan Geschiedenis, Oudheidkunde, Kunst, Folklore en Letterkunde*. 28, (1948-1949), pp. 66-96.

74. J. Martens, *Bier en stadsfinancies te Hasselt, 16e en 17e eeuw*, in: *Gemeentekrediet van België. Driemaandelijks Tijdschrift*, 30, 118 (1976), pp. 243-256.

75. J. L. Charles, *La ville de Saint-Trond au moyen âge. Des origines à la fin du XIVe siècle*. (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, 173), Liège, 1965, pp. 219-221.

76. Berekend op basis van E. Heynen, *De Sint-Truidense stadsfinanciën in het begin der XVIIIde eeuw (1711-1731)*. (Onuitgegeven licentieverhandeling K.U.L.), Leuven, 1969, pp. 92, 93, 142; J. Ruwet, *Un facteur mal connu des économies de type ancien à travers la fiscalité. La consommation à Saint-Trond au XVIe siècle*, in: *L'impôt dans le cadre de la ville et de l'état*. (Colloque international, Spa, 6-9-IX-1964), Bruxelles, 1966, pp. 171 en 173, graphique 2 laat ons voor 1510-1610 het belang van de bierbelasting zien (gemiddeld 60 pct.) t.o.v. de andere accijnzen. Aanvullende informatie over het belang van de Sint-Truidense bierbelasting bij G. Heynen, *Bijdrage tot de geschiedenis der ambachten in het prinsbisdom Luik. De ambachten te Sint-Truiden onder het Oud-Regiem*. (Onuitgegeven licentieverhandeling K.U.L.), Leuven, 1959, pp. 18, 21-23. R. Robijns, *Biercijns en bierverbod te Sint-Truiden*, in: *Limburg...*, 11, (1929-1930), pp. 267-268 is verwaarloosbaar.

vertakkingen naar Famenne en de Ardennen toe voorkwamen⁷⁷. Buiten het knappe maar tot de middeleeuwen beperkte overzicht van Deckers, kunnen wij voor de stad Luik enkel een aantal oudere, alhoewel soms onvolprezen publicaties aanhalen over de corporatieve structuren van het brouwersambacht⁷⁸ en verwijzen naar een aantal algemene studies over de Luikse bierfiscaliteit⁷⁹. Een globaliserende economische aanpak van de zo belangrijke Luikse biersector is onbestaande. Namen, Hoi, Dinant, Verviers en Maastricht zijn evenmin bewerkt⁸⁰.

Alhoewel kwantitatieve gegevens (productie, verbruik, import...) bijgevolg meestal niet voorhanden zijn, blijkt uit de veralgemeende stijging van de bieraccijnsopbrengsten in het prinsbisdom Luik⁸¹ dat het bierverbruik er in de loop van de Nieuwe

77. Zie het reeds geciteerde werk van J. Deckers, *Recherches...*, pp. 448-449, 472-473, 475 en 479. In Marche bijv. was de „brasserie” nog in 1750 de belangrijkste economische activiteit van de stad (Ph. Moureaux, *Les préoccupations...*, p. 110).

78. R. Van Santbergen, *Les bons métiers des meuniers, des boulangers et des brasseurs de la Cité de Liège*. (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et des Lettres de l'Université de Liège, 115), Liège, 1949, vooral pp. 99-110; Id., *Règlements et privilèges des XXXII métiers de la Cité de Liège*, in: *Cercle Communal de l'Histoire de l'Ancien Pays de Liège*, 11, (1952); Y. Ranscelot, *Les contrats de brasserie et leur réglementation*, in: *Annales de la Faculté de Droit de Liège*, (1957), pp. 163-247; G. Simenon, *Les brasseurs de Liège et l'hôpital de Saint-Mathieu*, in: *Leodium*, 7, 8-9 (1908), pp. 89-95.

79. Het verouderde werkje van M. Polain, *Notice historique sur le système d'impositions communales à Liège avant 1794*, Bruxelles, 1846, pp. 5-8 is nu vervangen door D. Henry, *Les finances de la Cité de Liège au XVIIIe siècle*, in: *Finances publiques d'Ancien Régime. Finances publiques contemporaines en Belgique de 1740 à 1860. Processus de mutation. Continuités et ruptures*. (Colloque international. Spa, 19-22-XII-1972. Actes). (Crédit Communal de Belgique. Collection Histoire, Pro Civitate, série 8°, 39), Bruxelles, 1975, vnl. p. 196, graphique III en door J. L. Kupper en J. C. Cools, *De belastingen op de dranken te Luik in de 18de eeuw*, in: *Gemeentekrediet van België. Driemaandelijkse tijdschrift*, 26, 99 (1972), pp. 27-34. Enkele kwalitatieve indicaties bij de geciteerde J. Lejeune, *La formation...*, passim.

80. Voor Maastricht is er nog het ge vulgariseerde artikel van F. Kurris, *De Nederlandsche brouw-nijverheid in vroegere eeuwen en die van Maastricht in het bijzonder*, in: *Het Bier*, 24, (1926); voor Hoi is A. Joris, *La ville de Huy au moyen âge. Des origines à la fin du XIVe siècle*, Paris, 1959, op enkele bladzijden na voor ons studieobject te verwaarlozen (pp. 284-286, 442) en biedt D. Morsa, *Étude sur les finances de la ville de Huy au XVIIIe siècle*, in: *Finances publiques...*, p. 151 enkel een lijstje van het procentuele aandeel van de bieraccijns in de stadskas tijdens de jaren 1650-1660, aandeel dat trouwens zeer hoog lag (ca. 74,14 pct.). Mogelijk biedt de onuitgegeven licentieverhandeling van deze auteur over de 18de-eeuwse Hoiise financiën (U.C.L., 1971-1972) meer nieuws in dit verband; voor de Naamse brouwers en hun ambacht hoeft men niets te verwachten van de mooie titel van J. B. Goetstouwers, *Les métiers de Namur sous l'Ancien Régime. Contribution à l'histoire sociale*, Paris; Louvain, 1908 die enkel weet te vertellen dat Namen reeds in 1357 een brouwers „métier” bezat (p. 5)!

81. Zie buiten de vermelde studies (Lejeune, Morsa, e.d.): H. Soly en A. K. L. Thys, *De nijverheid...*, p. 47; H. Soly, *De economische...*, p. 104; P. Harsin, *Les finances publiques belges sous l'Ancien Régime*, in: *Histoire des finances*

Tijd aanzienlijk moet zijn toegenomen, om in de 18de eeuw, althans te Hoei, Verviers, Theux, Visé en Luik zelf, enigszins te dalen⁸². Een trendbeweging die men overigens ook voor het Brabantse en het Haspengouwse in deze periode kan vaststellen⁸³.

* * *

Vertoont onze kennis van de Brabants-Haspengouwse en Luikse bierzone tijdens het Ancien Régime ernstige lacunes en tekortkomingen, echt hopeloos wordt men pas wanneer men er de lopende bibliografieën voor Vlaanderen-Henegouwen op naslaat.

In de literatuur omtrent de Vlaamse nijverheid in de Nieuwe Tijd, staat uiteraard de textiel op het voorplan en heeft de bierindustrie nergens de aandacht gaande gemaakt⁸⁴. Aan de basis van deze verwaarlozing speelt o.i. de hardnekkige en schier onuitroeibare legende mee als zou Vlaanderen (-Henegouwen) zich in tegenstelling tot het Brabantse (-Haspengouwse) en het Luikse gebied vooral op de produktie en consumptie van wijn hebben toegelegd. Doorgaans fundeert men deze stelling met een referentie naar de lage individuele verbruikscijfers van Sint-Omaars zoals deze door Prof. W. Brulez werden gepubliceerd voor het derde kwart van de 16de eeuw⁸⁵. Zonder rekening te houden met een kritisch argument dat zou kunnen aangevoerd worden tegen dergelijke veralgemeningen, verliest men bovendien doorgaans uit het oog dat Brulez zelf zijn cijfers sterk relativeerde. Een ander belangrijk element in de hypothese van het eerder lage Vlaamse bierverbruik, namelijk de hoge wijnconsumptie in deze regio, werd door historici als Craeybeckx, Soly en Vandenbroeke voor een

publiques en Belgique. (Institut Belge de Finances Publiques), I, Bruxelles ; Paris, 1950 (herdrukt in zijn *Recueil d'Études*, Liège, 1970), p. 18 en I. Delatte, *Les classes rurales dans la principauté de Liège au XVIIIe siècle*. (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, 105), Liège, 1945, pp. 50-51.

82. P. Harsin. *o.c.*, p. 22 en I. Delatte, *o.c.*, pp. 50 en 51.

83. Voor Sint-Truiden, Tongeren en uitloper Maaseik: I. Delatte, *o.c.*; voor Antwerpen: F. Blockmans, *De stadsfinanciën...*, pp. 58 en 59; voor Leuven: R. Van Uytven, *De Leuvense bierindustrie...*, p. 201; voor Holland: J. G. Van Dillen, *Van rijkdom...*, pp. 401-402; Vilain XIII trachtte met allerlei middelen de 18de-eeuwse Vlaamse bierindustrie te stimuleren (*Réflexions sur les finances de la Flandre*, III: Koninklijke Bibliotheek, V, 3848a). Alhoewel lokale verschillen zeker aanwezig waren, mag deze vaststelling wellicht ook tot het ganse Brabantse gebied doorgetrokken worden (zie de reeds lagere coëfficiënt bij P. Harsin, *o.c.*, p. 14 en de gegevens bij M. J. Eykens, *De brouwindustrie...*, p. 90).

84. Tenzij men de aantekeningen van F. Weber, *Essai historique...*, pp. 209-299 over Artesië, Frans-Vlaanderen en Henegouwen niet wil uitsluiten.

85. W. Brulez, *Les difficultés financières de la ville de Saint-Omer dans le troisième quart du XVIe siècle*, in: *Revue du Nord*, 136, (1952), pp. 219, 222 en 225.

groot deel afgezwakt⁸⁶: in belangrijke Vlaamse centra als Gent, Brugge en Kortrijk daalde vanaf de late middeleeuwen alleszins het individueel wijnverbruik, ten gevolge van de steeds zwaarder drukkende fiscaliteit die de wijnprijs op termijn gevoelig deed stijgen. Dit fenomeen laat een toename van de bierconsumptie en -productie vermoeden. Deze veronderstelling vinden wij alvast terug in de schaarse bieraccijnsopbrengsten die voor enkele Vlaamse en Henegouwse steden in ons bezit zijn en waaruit blijkt dat voor verschillende van deze centra de bierbelasting reeds in de 15de eeuw goed was voor gemiddeld 40 pct. van het totaal stedelijk inkomen⁸⁷. Uiteraard zijn dergelijke kwantitatieve gegevens

86. J. Craeybeckx, *Un grand commerce d'importation: les vins de France aux anciens Pays-Bas (XIIIe-XVIe siècle)*. (École Pratique des Hautes Études. VIe Section: Centre de Recherches Historiques. Ports-Routes-Trafics, 9), Paris, 1958, pp. 5-8, 15, 16, 40-43; H. Soly, *De economische...*, pp. 102-104; C. Vandenbroeke, *Evolutie van het wijnverbruik te Gent (14e-19e eeuw)*, in: *Album Charles Verlinden*. Gent, 1975, pp. 389-390, 396, 398, 405. Ook te Antwerpen (vanaf 16de eeuw) en te Leuven en Diest (vanaf laatste kwart der 16de eeuw) daalde het wijnverbruik (*ibid.*, pp. 392-393).

87. Enkele kwantitatieve gegevens (waarbij \bar{x} = gemiddeld percentage van de bieraccijns in de totale stadskas; N = aantal steekproeven van de tijdreeks; vx = de variatiecoëfficiënt of de procentueel uitgedrukte divergentie van de variabelen rondom hun rekenkundig gemiddelde):

$$V = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N (x_i - \bar{x})^2$$

$$\bar{x}$$

Aalst	$\bar{x} = 31,5$	N = 1(1394-1395)	vx = -
Ath	39,2	6(1409-1500)	23,30
Biervliet	64,4	1(1404-1405)	-
Dendermonde	21,9	1(1393-1394)	-
Gent	8,14	5(1356-1365)	18,07
Geraardsbergen	42,5	1(1540-1541)	-
Ieper	45,0	1(1328-1329)	-
Kortrijk	29,4	2(1439-1440)	19,39
Mons	{ 16,15 28,73 18,07	{ 47(1381-1430) 8(1431-1438) 55(1381-1438)	{ 29,23 14,05 35,36
Ninove	{ 40,2 42,5 41,2	{ 31(1402-1450) 24(1450-1478) 55(1402-1478)	{ 16,99 16,17 16,86
Oostende	4,96	1(1403-1404)	-

te fragmentair en te eenzijdig (Ninove ligt bijv. op de grens met Brabant) om voor generalisatie vatbaar te zijn. Verder houden de meeste gepubliceerde biertaxaties enkel rekening met de lokale produktie, d.w.z. met uitsluiting van de bierimport uit het buitenland die voor sommige steden in Vlaanderen toch indrukwekkend kan genoemd worden⁸⁸. Al bij al zijn het evenwel indicaties die aantonen dat het hoog tijd wordt het vertrokken beeld van bierdrinkend Brabant en wijnproevend Vlaanderen recht te zetten. Dit laatste zou ongetwijfeld meer recht doen aan de uitlatingen van de tijdgenoten die zoals bijv. de intendant van Kust-Vlaanderen op het einde van de 17de eeuw het bier bestempelden als „la boisson ordinaire du pays”⁸⁹ of die zoals Guicciardini ervaarden dat de biersoorten van een bierstad als Menen „meestendeels in

Bronnen : J. Broeckart, *De oudste stadsrekening van Dendermonde (1377-1378) gevolgd van die over 1392-1393*, in : *Oudheidkundige Kring der Stad en des voormaligen Lands van Dendermonde. Gedenkschriften*, 2de reeks, 13, (1908), pp. 263 en 265 ; G. G. Dept, *De oudste rekening van Oostende (1403-1404)*, in : *Annales de la Société d'Émulation de Bruges*, 75, (1932), pp. 184-185 ; C. Dickstein-Bernard, *La gestion...*, pp. 52-53 (alhoewel haar cijfers voor de stad Ieper niet overeenstemmen met G. Des Marez en E. De Sagher, *Comptes de la ville d'Ypres, de 1267 à 1329*. (C. R. H., in 4^o), II, Bruxelles, 1913, pp. 949-950 ; V. Fris, *Uittreksels der stadsrekeningen van Geraardsbergen, van 1475 tot 1658*, in : *Bulletijn der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, 20, (1912), pp. 77-78 ; G. Monseur, *Les finances de la ville d'Ath au XVe siècle*, in : *Annales du Cercle Royal d'Histoire et d'Archéologie d'Ath et de la région et musées Athois*, 40, (1961-1963), p. 61 en annexe II ; C. Pauwelyn, *De goeode burgerij van Kortrijk in de 15e eeuw (1433-1496)*, in : *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw*. (Standen en Landen, 54), I, Heule, 1971, pp. 159, nr. 8 en 202 ; C. Piéard, *Les aides levées par les comtes de Hainaut et leur incidence sur les finances urbaines. Un exemple : Mons avant 1433*, in : *Standen en Landen*, 70, (1977), pp. 213-216 ; W. Prevenier, *De oudste rekening van het stadje Biervliet (uittreksels)*, in : *Appeltjes van het Meetjesland*, 10, (1959), pp. 67 en 69 ; H. Van Gassen, *Geschiedenis van Ninove*, II, Ninove, 1960, pp. 116-120, 262-264, 356-358 en 507-508 ; P. Van Nuffel, *1394-1395. De oudste bewaard gebleven stadsrekening van Aalst naar het veertiende eeuwse handschrift*, Aalst, 1928, pp. 6 en 29. De geïnteresseerde lezer vindt voor Mons vermoedelijk bierbelastinggegevens terug in een onuitgegeven studie die wij niet konden raadplegen : C. Piéard, *Les comptes communaux et l'économie urbaine à Mons sous les Avesnes et les Bavière (1280-1436)*. (Onuitgegeven doctoraatsthesis U.L.B.), Bruxelles, 1971-1972.

88. Zoals te Brugge waar tot ca. 1300 geregeld bier uit Bremen binnenkwam (R. Häpke, *Brügger Entwicklung zum mittelalterlichen Weltmarkt*, Berlin, 1908, pp. 94-95) en daarna via Sluis steeds grotere hoeveelheden Hamburgs bier die in het begin van de 15de eeuw tot een kleine 100.000 hl per jaar konden oplopen (H. Huntemann, *Bierproduktion...*, p. 19). Verder werd vanaf ca. 1400 in tal van Vlaamse steden Goudse kuit geïmporteerd (W. Jappe Alberts en H. P. H. Jansen, *Welvaart...*, p. 96 en R. Van Uytven, *Haarlemmer...*, p. 341). De meeste door ons geëvalueerde bieraccijnzen hebben inderdaad enkel betrekking op de eigen produktie van stedelijk bier („inbrauwen bierassise”).

89. Aangehaald bij C. Vandenbroeke, *Agriculture...*, p. 534. Uiteraard gaan wij akkoord met de auteur wanneer deze aantoonde dat de Brabantse steden meer bier consumeerden dan de Vlaamse of Henegouwse (*ibid.*, pp. 535-536) : het komt er alleen op aan deze vaststelling niet eenzijdig te overdrijven (Id., *Evolutie...*, p. 398).

Vlaanderen ghesleten" werden⁹⁰. Alhoewel dergelijke uitlatingen, zeker als zij afkomstig zijn van personen die normaliter wijn dronken, met de meeste omzichtigheid dienen benaderd, blijft het een feit dat verschillende Vlaamse biercentra in de 15de en 16de eeuw enige betekenis hadden; onder hen vooral Brugge dat zijn bloeifase voor het bier in deze periode kende⁹¹, en uiteraard Menen dus dat in de 16de eeuw en eerste helft 17de eeuw één der belangrijkste bierproducenten was in de Nederlanden en waar rond 1520 zelfs 104 brouwers vertoefden⁹². Ook Rijsel waar in het begin van de 16de eeuw in de stad en banmijl minstens dertig grote brouwerijen werkzaam waren⁹³ en Ninove dat in de 15de-16de eeuw gemiddeld één herberg telde voor 35 inwoners⁹⁴ zijn vermeldenswaardig. Secundaire agglomeraties zoals Kortrijk⁹⁵, Dendermonde⁹⁶, Geraardsbergen⁹⁷, Oudenaarde⁹⁸, Aalst⁹⁹ moeten ongetwijfeld een min of meer belangrijke verzorgingsrol hebben gespeeld voor het omliggend platteland. Nog kleinere lokaliteiten als Sluis, Oostende, Nieuwpoort, Biervliet, Oudenburg... bleken niet of zeer moeilijk te kunnen optornen tegen het succes van de Hollandse bieren¹⁰⁰. Zo ook Gent dat vanaf de 16de eeuw weggeconcurrerd werd door de succesvolle import van bier uit Leuven, Hoegaarden, Antwerpen¹⁰¹ en later zelfs Lier¹⁰².

90. L. Guicciardini, *Beschryvinghe...*, p. 318.

91. R. Van Uytven, *Haarlemmer...*, pp. 341-342.

92. "... dès l'année 1510, la brasserie meninoise fut de plus florissantes et sa vogue se maintint jusqu'en 1667" (Rembry-Barth, *Histoire de Menin d'après les documents authentiques*, I, Handzame, 1968 (herdruk van 1881), p. 332, zie ook pp. 332-346); A. Vanmarcke, *De vrije brouwers te Menen in de 16e en 17e eeuw*, in: *Jaarboek Heemkundige Kring Dr. Rembry-Barth*, I, Menen, 1972, pp. 29-42; H. Soly, *De economische...*, p. 104. In het boven geciteerde hoge getal brouwers bevinden zich hoogstwaarschijnlijk ook de stedelijke tappers.

93. L. Dubois, *Le régime de la brasserie à Lille, des origines à la révolution (1279-1789)*, Lille, 1912, pp. XCI-XCII.

94. H. Van Gassen, *Geschiedenis van Ninove*, II, Ninove, 1960, p. 127 en verder pp. 116-120, 127, 176, 262-264, 274-275, 356-358, 364, 506-508, 523.

95. F. De Potter, *Geschiedenis der stad Kortrijk*, Gent, 1874, pp. 204-205 spreekt enkel over het brouwersambacht.

96. R. Van Uytven, *De drankcultuur...*, p. 41; zowel in 1378, als in 1451, 1551 en 1650 was de bieraccijns in Dendermonde de belangrijkste (A. De Vlaminck, *Notice historique sur les accises communales de Termonde, suivie des ordonnances de 1392 relatives à ces impositions*, in: *Cercle Archéologique de la Ville et de l'Ancien Pays de Termonde*, 2, (1873), tableau tussen pp. IX en X).

97. V. Fris, *Geschiedenis van Geraardsbergen*, Gent, 1911, pp. 381 en 399 zegt dat de stad reeds in de middeleeuwen talrijke brouwers telde.

98. R. Van Uytven, *o.c.*, p. 32 en Id., *Haarlemmer...*, pp. 335, 341-342.

99. Aalst ontving in 1613 het monopolie van de hophandel (*Het Land van Aalst. Een historische evokatie*, Geraardsbergen, 1978, p. 10).

100. R. Van Uytven, *Haarlemmer...*, pp. 340-341.

101. H. Van Werveke, *Gent. Scheis van een sociale geschiedenis*, Gent, 1947, pp. 101-102. Het brouwersambacht dat tussen 1420-1540 sterk gesloten was, stond na 1540 reeds terug open (*ibid.*, pp. 51-52, 72-73).

102. R. Van Uytven, *De drankcultuur...*, pp. 38 en 41; A. Lens, *De geschie-*

Zonder te willen overdrijven in de andere richting, zijn wij de mening toegedaan dat een onderzoek naar de Vlaamse bierproducerende steden interessante nuances zou aanbrengen in het traditionele beeld van een door de wijn beheerst Vlaanderen.

Het hier opgesomde overzicht is ver van volledig. Met name talrijke stadsgeschiedenissen kunnen voor het onderzoek naar de bierindustrie in een bepaalde regio, stad of dorp moeilijk genegeerd worden. Anderzijds mag het belang van dergelijke monografieën voor de geschiedenis van het bier niet overschat worden: het is nog niet zó lang geleden dat de stadshistoriograaf in hoofdzaak geïnteresseerd was in het „pittoreske, het anekdotische, het evenementiële detail dat in het stedelijk leven voorkwam” en dat hij dan situeerde in de specifieke institutionele context waarbinnen dit overwegend-politieke evement zich afspeelde¹⁰³. Voor de economische conjunctuurschommelingen en de langzame sociaal-institutionele mutaties had hij geen oog. Toegepast op het onderwerp dat hier aan de orde is, impliceert deze vaststelling dat stedelijke geschiedenissen vooralsnog een te eng kader hebben om de ganse economische problematiek¹⁰⁴ in voldoende mate aan bod te laten komen¹⁰⁵. Stadsgeschiedenissen bieden wellicht meer houvast wanneer het gaat om de strikt organisatorische en bestuurlijke kant van de plaatselijke bierindustrie. Vermoedelijk omdat onze nationale geschiedschrijving inzake de bestudering van het ambachtswezen een zekere traditie heeft opgebouwd en uiteraard omdat een dergelijk onderwerp zich het best laat vatten onder het statische, overwegend politiek-institutionele oogpunt van de traditionele

denis..., IV, p. 180; W. Boschmans, *Bijdrage...*, I, pp. 92-93; E. Mast, *Geschiedkundig...*, p. 229. Signaleren wij ook dat Dhr. P. de Commer aan de R.U.G. een licentieverhandeling voorbereidt i.v.m. bierversbruik in het 16de-eeuwse Gent.

103 H. Van der Wee, *De methodologie van de nieuwe stadsgeschiedenis*, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. (Jaarboek van het sociaal-historisch Centrum voor Limburg)*, 21, (1976), p. 5. Zie ook P. Avonds' opmerking: *De Brabantse...*, p. 245.

104. Waarmee wij bedoelen: handel en verbruik, produktie, kwaliteit en verkoop van diverse soorten bier, bedrijfsrentabiliteit der brouwerijen, winst der brouwers, export en afzetmarkten, prijzen en lonen, invloed op en wisselwerking met andere nijverheidstakken (graanhandel, hopteelt, turfstekerij...). R. Van Uytven en C. Vandenbroeke wezen er herhaaldelijk op hoe vooral de bierconsumptie onbestudeerd is gebleven.

105. Voorbeelden van stedelijke monografieën die de ganse problematiek zo goed als volledig ignoreren, zijn overtalrijk: *Hoei* (A. Joris); *Geni* (V. Fris); *Dowaai* (G. Espinas); *Luik* (G. Kurth); *Ieper* (J. E. Cornillie); *Mechelen* (J. Laenen); *Geraardsbergen* (V. Fris); *Brussel* (A. Henne en A. Wauters); *Geldenaken, Nijvel* (R. Hanon de Louvet); *Aarschot* (C. Leyssens); *Tienen, Zouleeuw, Neerlinter* (P. V. Bets); *Turnhout* (A. F. J. De Laet, J. E. Jansen); *Diest* (E. Van Even); *Gembloers* (L. Namèche), enz. Het meest bekende voorbeeld is natuurlijk kan. F. Prims die in zijn *Geschiedenis van Antwerpen* (VI, 2de boek, Antwerpen, 1937, p. IX en VII, 2de boek, 1939, pp. IX-X) de stedelijke biernijverheid volledig verwaarloost (met uitzondering van zijn blz. over de bieraccijns in VI, pp. 194-198).

stadshistoricus. In verschillende werken over een bepaalde stad treft men dan ook allicht informatie aan over de interne samenstelling en hiërarchie van het lokaal brouwersambacht, de verhouding van de corporatie tot het stadsbestuur, de bestuurlijke en gerechtelijke organisatie, de religieuze en morele plichten der brouwers. Uiteraard vindt men geen gegevens voor die *topics* die reeds een meer diachronische ingesteldheid laten veronderstellen: de evolutie in de maatschappelijke situatie, sociale opgang, opkomende „geslotenheid” en „erfelijkheid” in het ambacht, e.d.

* * *

Na dit betoog dienen volgende conclusies en perspectieven zich aan.

1. De belangrijkste bibliografische leemte doet zich uiteraard voelen in het volledig ontbreken van een synthese – al dan niet chronologisch beperkt – over de institutioneel-economische aspecten van de biernijverheid in de Zuidelijke Nederlanden. Pas als een dergelijke opdracht tot een goed einde is gebracht, zal het mogelijk zijn de eigen plaats van onze gewesten in het grote Europese biergebied vast te leggen. Nu is het geen uitzondering in onze geschiedschrijving een industriële sector te kunnen aanwijzen die nog steeds wacht op een globale benadering¹⁰⁶. Waar andere nijverheden dikwijls een regionale benadering te beurt viel, moet men ook hieromtrent een uitzondering maken voor de bierindustrie. Dit gemis laat zich gans in het bijzonder aanwijzen voor het graafschap Vlaanderen (met inbegrip van het Henegouwse) waar in tegenstelling tot vele Brabantse steden geen enkel biercentrum grondig bestudeerd is. De mythe over een „biervreemde” Vlaamse regio werd er enkel door versterkt. In Brabant zijn het vooral Leuven en Antwerpen die werden behandeld terwijl voor de secundaire kernen Diest en Lier eveneens verschillende publicaties bestaan. Onze kennis van de Brusselse en Mechelse bierindustrie is zeer summier en oppervlakkig, terwijl ook voor de situatie van talrijke kleine Brabantse stadjes grote hiaten bestaan in ons historisch inzicht. Studies over het Haspengouwse (exc. Hasselt) en het Maaslandse (exc. het artikel van Deckers) ontbreken nog.

2. Op het institutionele vlak werden drie soorten brouwerijen sterk door de historici verwaarloosd. Wij bedoelen de stadsbrouwerijen, de plattelandsbrouwerijen en de kloosterbrouwerijen. Alhoe-

106. Zo bezitten wij zelfs voor onze middeleeuwse textielsector (12de-16de eeuw) nog geen ernstige synthese. Het zal de verdienste van een buitenlander (!) zijn om in de persoon van Prof. J. H. Munro (Toronto-University) dit werk te realiseren.

wel de meeste grote en middelgrote Brabantse (en Vlaamse?) centra bekend waren met een *broubuys* of *paenbuys* dat toebehoorde aan de stadsmagistraat en door deze werd verpacht of in regie werd uitgebaat, komt men in de gespecialiseerde literatuur over een dergelijke stadsbrouwerij nauwelijks iets te weten¹⁰⁷. I.v.m. de brouwerijen op het platteland kennen wij natuurlijk – mede door de aard van het archiefmateriaal – het negatieve standpunt van de steden dienaangaande¹⁰⁸, maar daar houdt alles dan ook mee op. Konden deze brouwerijen intersecular gezien weerstaan aan de harde concurrentie van de steden en speelden zij een eigen marktrol? Feit is dat de geringere levensduurte, de lagere factorkosten en de minder zware fiscaliteit op het platteland de brouwers aldaar toelieten hun kostprijs te drukken, wat de stedelingen zelf ertoe bracht in de 16de en 17de eeuw steeds vaker te gaan „*buyten drincken*”. De abdij- en kloosterbrouwerijen, waarvan enkele tot op vandaag hun traditie hebben weten hoog te houden¹⁰⁹, zijn een reminiscentie aan de tijd (vóór de 12de eeuw) dat het bierbrouwen uitsluitend een voorrecht was van kloosters of abdijen. Een ernstige monografie over deze productiecentra, waarvan sommige een meer dan lokale betekenis hadden, is onbestaande¹¹⁰.

3. Normaliter wordt de bierindustrie steeds benaderd vanuit strikt archivalische documenten: stadsrekeningen, ordonnanties, ambachtsbrieven, akt- en resolutieboeken, klad- en eedboeken, accijsregisters, pegelboeken, pachtcontracten, brouwerijrekeningen

107. Enkele losse nota's uitgezonderd: voor Antwerpen (met mooi archiefmateriaal in het stadsarchief): R. Boumans, *Het Antwerps...*, p. 72; R. Baetens, *De nazomer...*, I, pp. 112-113 en M. J. Eykens, *De brouwindustrie...*, p. 88; voor Herentals: J. Goris, *Het accijswezen...*, pp. 88, 90, 91; voor Lier: A. Lens, *De geschiedenis...*, IV, pp. 100-101; A. O. Vermeiren, *Openbare...*, pp. 295-298; Ch. Hoyberghs, *Het ambacht...*, pp. 92-98; H. Van der Wee, *Lier...*, p. 57; voor Diest: M. Van der Eycken, *Stadseconomie...*, pp. 69 e.v.

108. Reeds in 1381 vroeg en kreeg Leuven het voorrecht van Wenceslas „dat hi niet meer dan I bier oft I hoppe die weke in elc dorpe binnen der halver milen nae Lovene en woude laten brouwen...” (A. Uyttebrouck, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge (1355-1430)*. (Université Libre de Bruxelles. Faculté de Philosophie et Lettres, 59), II, Bruxelles, 1975, p. 812, nr. 499). Andere voorbeelden bij M. J. Eykens, *o.c.*, p. 91; H. Soly, *De brouwerijenonder-neming...*, p. 348; H. Soly en A. K. L. Thys, *Nijverheid...*, p. 47; R. Van Uytven, *Stadsfinanciën...*, p. 330; N. H. L. Van den Heuvel, *De ambachtsgilden...*, pp. 416-417; V. Fris, *Uittreksels...*, p. 215.

109. Zo de bekende Cisterciënserabdijen te Westvleteren, Westmalle, Chimay, Orval en Rochefort. De meeste kloosters en abdijen hadden vroeger dan ook een eigen „hopland” of „hoppecruythof”.

110. Dit in tegenstelling met het Duitse taalgebied waar historici als I. Poll, E. Krausen en H. Huber verschillende werken hebben geschreven over de kloosterbrouwerijen (zie het overzicht bij H. Huntemann, *Bierproduktion...*, pp. 255, 256 en 260). Voor onze streken moet men het stellen met de summieri overzichten in de werken over de economie van specifieke abdijen: G. Simenon, A. Hansay (Sint-Truiden), E. De Moreau (Villers) e.a.

en schepenbrieven. Wij vragen ons echter af ¹¹¹ of het niet mogelijk zou zijn meer literaire bronnen in het onderzoeksveld te betrekken; op de eerste plaats tractaten over het bier, medische werken en kookboeken maar ook dagboeken, kronieken, mémoires en reisverhalen. Vooral deze laatste kunnen een even kostelijke als kostbare bron zijn. Vanaf de late middeleeuwen en in toenemende mate in de Nieuwe Tijd (met een ware stortvloed zelfs in de 18de eeuw) zijn dergelijke narratieve documenten ruimschoots beschikbaar ¹¹². Naast nuttige informatie m.b.t. de vakterminologie, pittige details over de bierconsumptie en kwalitatieve appreciaties over de verschillende biersoorten moet het mogelijk zijn uit deze bronnen, even goed als uit de meer traditionele, de interseculaire ontwikkeling na te gaan van onze nationale bierbrouwnijverheid: de import van „Oosters”, dan van Hollands bier, de opkomst en bloei van een inheemse biernijverheid, de onderlinge concurrentie tussen de produktiecentra, het succes van de ene, het verval van de andere, de devaluatie van de beschikbare biersoorten, de groeiende overheidsinterventie op het einde van het Ancien Régime, enz.

4. Een vierde en laatste opmerking heeft meer betrekking op het methodologische aspect. Het is namelijk verwonderlijk te constateren hoe de bierindustrie als onderzoeksvoorwerp van de economische geschiedenis, nooit geconfronteerd werd met bepaalde elementaire economische begrippen en theorieën ¹¹³. Ergens is deze nalatigheid begrijpbaar daar de toepassing van de economische theorie op historisch materiaal bijkomende, dikwijls zelfs onoverkomelijke moeilijkheden oplevert voor de heuristiek en de historische kritiek. Een integratie van economische modellen in de historische methodologie dient doorgaans in twee fasen te gebeuren: deze van de conceptualisatie en deze van de operationalisering. De conceptualisatiefase biedt relatief weinig moeilijkheden voor de historicus daar een gans economisch vocabularium ter zijner be-

111. Een idee ons aan de hand gedaan door enkele voordrachten van Prof. R. Van Uytven (Brussel, 10 maart 1979 en Leuven, 13 maart 1979) waarin hij een dergelijke benadering met succes heeft uitgewerkt voor de Zuidnederlandse textielindustrie (9de-16de eeuw). Prof. Van Uytven zelf heeft zich vaag laten inspireren door de werkwijze van H. Baudet (Groningen).

112. Enkele aanduidingen bij R. Van Uytven, *De geschiedschrijving in de Nederlanden*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XII, Zeist; Antwerpen; Brussel; Gent; Leuven, 1958, pp. 443-449, 474-479 en M.-A. Arnould, *Historiographie de la Belgique des origines à 1830*, Bruxelles, 1947. Het reeds aangehaalde artikel van J. Deckers (cfr. *supra*, nrs. 19 en 77) steunt bijv. voor vele punten in sterke mate op de *Gesta abbatum trudonensium*.

113. Met uitzondering van H. Soly (zie de publicaties *supra*) en H. Van Der Wee (o.a. zijn *Historische aspecten van de economische groei. Tien studies over de economische ontwikkeling van West-Europa en van de Nederlanden in het bijzonder (12e-19e eeuw)*, Antwerpen; Utrecht, 1972, pp. 39-64, 221 e.v.) die goed vertrouwd zijn met de economische concepten zonder deze evenwel statistisch aan te wenden.

schikking staat. Met ietwat 'feeling', gezond verstand en kritische ingesteldheid kan hij dan zelf uitmaken welk begrip, model of functie voor zijn onderwerp in aanmerking komt. Meer moeilijkheden ontstaan doorgaans bij de tweede fase waarbij het erop aankomt het abstracte model a.h.w. „op te vullen” met concrete (cijfer)gegevens uit de historische bronnen. Hier blijkt dat het historisch onderzoek voor verschillende, economisch nochtans gemakkelijk definieerbare, variabelen geen cijferreeksen ter beschikking kan stellen.

Een enkel voorbeeld: zo men voor een bepaalde stad of regio op statistisch-modelmatige wijze een toetsing zou willen uitvoeren op de hypothese van H. Soly waarin de brouwerswinst essentieel bepaald werd door het brouwgraan en niet door de arbeidskrachten¹¹⁴, dan krijgt men niet enkel af te rekenen met de moeizame reconstructie van talrijke cijferreeksen (B, Y, Q_t, I_t, L, K, N, T ... : zie de legende in bijlage) maar stuit men tevens op het fundamentele bezwaar dat bepaalde factoren niet altijd even gemakkelijk historisch te expliciteren zijn (bijv. C_v en W)¹¹⁵ en andere zelfs gedeeltelijk onbekend blijven: in dit geval vooral de kostprijs. Dit laatste hiaat is slechts op te vullen door P_p gelijk te stellen aan P_c een equatie die evenwel pas verantwoord is onder de assumptie van A = V, een uitspraak die echter bijkomende specificaties en nauwere controles vereist¹¹⁶.

Een dergelijke reeds gesofisticieerde benadering betekent overigens niet dat de economische theorie a priori als kind met het badwater moet weggespoeld worden. Wij geven hier slechts twee voorbeelden waaruit het ongerijmde van een dergelijke denkhou-

114. H. Soly, *De economische...*, p. 115; Id., *De brouwerijenonderneming...*; Id., *Urbanisme...*, pp. 421 en 422; Id., *Nijverheid...*, p. 348; ook R. Van Uytven, *Stadsfinanciën...*, pp. 317, 332-334.

De winst kan economisch gedefinieerd worden als:

$$W = P_c - P_p = f(A, V)$$

waarbij de marktfactoren A en V kunnen worden geschreven als:

$$A = f(Q_t, I_t) \text{ en } V = f(B, Y, C_v)$$

en de kostprijs als:

$$P_p = f(L, K, N, T, K_w)$$

115. Met C_v bedoelen wij dat de massa der verbruikers haar keuze kon afstemmen op bepaalde soorten bier en dat zij eventueel naast bier haar voorkeur kon tonen voor bijv. gewoon drinkwater (voor zover het zuiver was), cider, mede, botermelk en (vanaf de 17de eeuw) brandewijn. De C_v is kwantitatief onmogelijk te berekenen en kan enkel kwalitatief worden geëxpliciteerd. Voor de moeilijkheden bij de concretisering van de W: E. Van Cauwenberghe, *Enkele theoretische beschouwingen rond de studie van de handelswinsten in de Zuidelijke Nederlanden (14de-15de eeuw)* (te verschijnen in de reeks van de „Akademie der Wissenschaften”).

116. Bijv. door de vaststelling dat de brouwers geen stocks aanhielden (wegens de kiemkracht van het graan en de geringe conserveerbaarheid van het bier) en dat bij ontoereikende lokale produktie het tekort onmiddellijk door import werd gesubstitueerd.

ding moet blijken. In de economie werkt men dikwijls met het begrip arbeidsproductiviteit. Deze is gelijk aan de bekomen output (in volume, per gegeven tijdseenheid), gedeeld door de ingezette arbeidseenheden (per gegeven tijdsbestek)¹¹⁷. Is de conceptualisatie dus zeer eenvoudig, ook de operationalisering levert geen bijzondere moeilijkheden: het x aantal vaten bier gebrouwen en het x aantal brouwarbeiders ingezet, zijn voor eenzelfde tijd y in bepaalde gevallen zelfs uit de literatuur gekend of anders direct uit de bronnen te berekenen. Eens de deling uitgevoerd, bekomt men een (steeds relatief te interpreteren) coëfficiënt die toelaat na te gaan of de arbeidsproductiviteit in de biersector van een bepaalde plaats in bijv. 1600 groter was dan in 1500, of omgekeerd. Uit andere cijferreeksen of uit kwalitatieve data moet dan blijken of een toegenomen produktiviteit het gevolg is van de inzet van *meer* arbeiders, *betere* (cfr. scholingsgraad) arbeidseenheden of *rationeler aangewende* arbeidseenheden. Wellicht is de gestegen coëfficiënt ook het effect van een gestegen kapitaalsproductiviteit: meer of betere machines (in dit geval alaan) sorteren uiteraard ook een veralgemeende hogere produktiviteit (cfr. technologische en organisatorische vooruitgang)^{117bis}. Grafisch gezien kan het – interdecennaal, interseculair – verloop van de produktiviteit op een schaal uitgezet worden, waaruit stagnatieperioden, breekpunten en cyclische schommelingen gemakkelijk af te lezen zijn.

Het tweede voorbeeld brengt ons bij de neoklassieke „Cobb-Douglas-produktiefunctie” die statistisch wordt omschreven als $Q = A L^{\alpha_1} K^{\alpha_2}$ (zie bijlage). Het nut van deze produktiefunctie is vlug verklaard: algemeen is geweten hoe de brouwindustrie in het Ancien Régime weinig arbeidsintensief en sterk kapitaalsintensief gericht was¹¹⁸. Met de boven geschetste functie is het mogelijk uit te maken welk het preciese aandeel is van de arbeid, en hoe groot de juiste inbreng van het kapitaal is bij de produktie; m.a.w. welke factor, arbeid of kapitaal, determinerend is in een specifiek produktieproces. Naast de bekende nadelen¹¹⁹ heeft de functie

117. Consequentie en homogeniteit doorheen de tijd (zowel in de noemer als in de teller) zijn, alhoewel slechts moeizaam realiseerbaar, uiteraard een eerste vereiste. Overigens moet men goed voor ogen houden dat seizoenfluctuaties een vertekend beeld kunnen ophangen van de produktiviteit.

117bis. Wellicht geldt ook hier de uitspraak van Prof. Van der Wee: „Ausserdem waren die Produktivitätsgewinne vor allem mit der Organisation und der Qualitätsverbesserung der Arbeit und nur an zweiter Stelle mit technologischen Neuerungen verbunden” (H. Van der Wee, *Das Phänomen des Wachstums und der Stagnation im Lichte der Antwerpener und Südniederländischen Wirtschaft des 16. Jahrhunderts*, in: *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 54, 1 (1967), pp. 242, 220).

118. H. Soly, *De economische...*, p. 115; Id., *Nijverheid...*, p. 345; Id., *Urbanisme...*, pp. 421 en 423; J. G. Van Dillen, *Van rijkdom...*, pp. 294 en 300.

119. De Cobb-Douglasproduktiefunctie is vrij mechanistisch, verwaarloost de

voor de historicus het grote voordeel van vrij eenvoudig operationaliseerbaar te zijn: productiecijfers en gegevens m.b.t. de arbeidsbezetting zijn wel terug te vinden in de bronnen of literatuur¹²⁰, terwijl Soly en Van Uytven hebben aangetoond dat ook de kapitaalbreng bij het brouwproces te achterhalen valt¹²¹. Eens de cijferreeksen gekend en gehomogeniseerd, volstaan logaritmen en enkele elementaire begrippen van de analytische statistiek (lineaire regressie voor de aard van het verband tussen de variabelen) om de juiste graad van het kapitaals- of arbeidsintensieve element in het brouwproces te bekomen¹²².

Zonder noodzakelijkerwijze te moeten vervallen in een economisch spelletje voor ingewijden, blijkt het dus in principe mogelijk te zijn dank zij de concepten en theorieën van de economie, nieuwe, voordien ongeëxploreerde of ongekende facetten van onze oude bierindustrie tot hun recht te laten komen¹²³. Wel moet men bedenken dat de resultaten van een statistische analyse binnen een bepaald modelmatig denkschema steeds gerelativeerd worden door de assumpties en uitgangspunten die men bij de opbouw van het model heeft aanvaard. En uiteraard beseffen wij beter dan gelijk wie dat voorgaande optimistische opvattingen eerst nog dienen getoetst aan het historisch bronnenmateriaal opdat zij krediet zouden kunnen aanvragen i.v.m. hun reële toepasbaarheidsmogelijkheden. Maar deze taak overstijgt het enge kader en de nederige doelstelling van deze bijdrage.

30 oktober 1979.

vraagzijde en houdt meestal geen rekening met het mogelijk belang van schaalopbrengsten. Voor de historicus impliceert dit dat deze functie uitermate geschikt is voor een synchronische analyse (*cross section analysis*) maar minder voor de analyse van een diachronische evolutie (*time series analysis*), tenzij men de tijdreeks goed specificeert en ze niet te lang neemt om het effect van schaalopbrengsten uit te sluiten.

121. R. Van Uytven, *o.c.*, p. 317; H. Soly, *De economische...*, p. 110; Id., *De Antwerpse...*, pp. 142-143, 161; Id., *De brouwerijenonderneming...*, p. 375; Id., *Nijverheid...*, p. 346.

Informatie over het kapitaal geïnvesteerd in brouwerijen, alaam, grondstoffen (in dit geval bij K gerekend) vindt men terug in private boekhoudingen, boedelbeschrijvingen, processtukken.

120. Voor de 18de eeuw zijn er i.v.m. de arbeid natuurlijk de (voorzichtig te gebruiken) industriële statistieken die op last van de Oostenrijkse overheid werden opgesteld en die door Ph. Moureaux en J. Verbeemen werden bestudeerd.

122. Een heldere maar vrij theoretische beschrijving van de Cobb-Douglas-productiefunctie vindt men bij H. Baudet en H. Van der Meulen (eds.), *Kernproblemen der economische geschiedenis*, Groningen, 1978, pp. 256-258; iets moeilijker maar o.i. meer gericht op de praktijk zijn R. J. Wonnacott en T. H. Wonnacott, *Econometrics*, New York; Sydney; Toronto, 1970, pp. 93-98.

123. Zie H. Van der Wee, *Economische theorie en geschiedenis. Een epistemologische en methodologische benadering*, in: *Liber Amicorum Prof. dr. Gaston Eyskens*, 1975, pp. 316-319.

BIJLAGE : VERKLARING EN OMSCHRIJVING VAN DE GEBRUIKTE
SYMBOLLEN EN FUNCTIES

1) *Bij de definiëring van de winst en de arbeidsproductiviteit*

W : winst

P_c : consumentenprijs (beter : verkoopprijs)

P_p : producentenprijs (beter : kostprijs)

A : aanbod (produktiezijde)

V : vraag (consumptiezijde)

B : bevolking

Y : beschikbaar inkomen

C_v : consumentenvoorkeur

Q_t : totale produktie (output in volume)

I_t : totale invoer

L : ingezette arbeid

K : ingezet kapitaal

N : aangewende grondstof

T : belasting op de produktie

Kw : kwaliteit (van het bier)

2) *Bij de omschrijving van de Cobb-Douglasproduktiefunctie*

Q,L,K : zie hierboven

A : parameter die dient vervangen door een getalswaarde waarvan de grootte bepaald wordt door de stand van de technologische en organisatorische kennis.

α_1, α_2 : eveneens parameters die dienen vervangen te worden door bepaalde getalswaarden zodat geldt $\alpha_1 + \alpha_2 = 1$.

Aldus gezien zijn de eventuele schaalopbrengsten bij het produktieproces constant.

Verfijningen zijn uiteraard mogelijk, bijv. door i.p.v. met twee onderling afhankelijke parameters te werken, twee onafhankelijke parameters te nemen :

$\alpha + \beta > 1$: stijgende schaalopbrengsten

$\alpha + \beta < 1$: dalende schaalopbrengsten.

Dergelijke functies die het gebruik van multiple regressie doen veronderstellen, worden echter t \grave{e} gecompliceerd voor het historisch onderzoek.

De getalswaarde van α_1 is een schatting van de marginale produktiviteit voor L ; α_2 idem voor K (nota : de marginale produktiviteit is die produktiviteit die voortvloeit uit de toevoeging van één supplementaire eenheid arbeid of kapitaal in het produktieproces).

Bij de gewone Cobb-Douglasproduktiefunctie worden A en α_1 (en kennen wij α_1 , dan kennen wij ook α_2 als $1-\alpha_1$) geschat door middel van de enkelvoudige regressieanalyse. Daarvoor moet de produktiefunctie – met behulp van logaritmen – herschreven worden :

$$Q = A L^{\alpha_1} K^{\alpha_2}$$

$$\log Q = \log A + \alpha_1 \log L + \alpha_2 \log K$$

$$\begin{aligned} \log Q &= \log A + \alpha_1 \log L + (1 - \alpha_1) \log K \\ \log Q &= \log A + \alpha_1 \log L + \log K - \alpha_1 \log K \\ \log Q - \log K &= \log A + \alpha_1 (\log L - \log K) \end{aligned}$$

$\underbrace{\hspace{1.5cm}}_Y \quad \underbrace{\hspace{1.5cm}}_a \quad \underbrace{\hspace{1.5cm}}_b \quad \underbrace{\hspace{1.5cm}}_X$

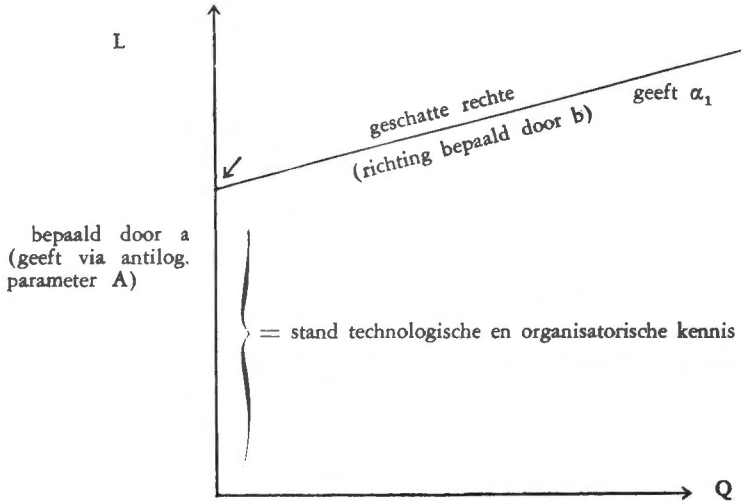
$Y = a + b X$ (gewone enkelvoudige regressievergelijking)

waarbij :

Y en X gegeven zijn (de resp. tijdreeksen geconstrueerd op grond van de gegevens voor Q, K en L)

a en b te schatten zijn

Grafisch krijgen wij het volgende :



terwijl :

$$a = \frac{\sum X^2 \sum Y - \sum X Y \sum X}{N \sum X^2 - (\sum X)^2}$$

$$b = \frac{N \sum X Y - (\sum Y)(\sum X)}{N \sum X^2 - (\sum X)^2}$$

Om het gebrek aan driedimensionale voorstelling te compenseren, kan een tweede figuur geconstrueerd worden met K op de ordinaat en een geschatte rechte die α_2 geeft.